

Գ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ,
Վ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ,
Վ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԾԺԱՆԴԱԿ ՁԵՌՆԱՐԿ ԲՈՒՀԵՐԻ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ԵՐԵՒԱՆ - 1997

© Գ.Գ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ,
Վ.Վ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ,
Վ.Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԾԺԱՆԴԱԿ ՁԵՌՆԱՐԿ ԲՈՒՀԵՐԻ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Ուսումնաստանողական սույն ձեռնարկը նպատակ ունի օգնել ուսանողությանը համակարգված ձևով յուրացնելու սահմանադրական արդարադատության մի շարք հիմնահարցեր: Ձեռնարկը նախապատրաստվել է համեմատական վերլուծության սկզբունքով՝ ներառելով բազմաթիվ երկրների փորձը սահմանադրական վերահսկողության առանձին խնդիրների լուծման վերաբերյալ:

Միջազգային փորձի համակողմանի ուսումնասիրումը հեղինակներին հնարավորություն է տվել մատչելի ձևով ներկայացնել սահմանադրական վերահսկողության համակարգերի ոչ միայն ձեւավորման ու գործունեության պատմական էվոլյուցիան, այլև հետագա զարգացման հիմնական միտումները:

Պատրաստվել է Երեւանի պետական համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի գիտական խորհրդի կողմից հաստատված թեմատիկ ծրագրի հիման վրա:

ՆԱԽԱԲԱՆ

Իրավական, ժողովրդավարական պետության պետական իշխանության համակարգում բացառիկ կարեւոր տեղ էլ դեր ունի սահմանադրական վերահսկողությունը: Հասարակության բնականոն զարգացման համար անհրաժեշտ է նախ. ձեւավորել պետական իշխանության գործունե համակարգ՝ ապահովելով օրենսդիր, գործադիր ու դատական իշխանությունների հստակ տարանջատումը եւ անհրաժեշտ զսպումների ու հակակշիռների համակարգի գործադրմանը՝ դրանց ներդաշնակ աշխատանքը: Երկրորդ՝ էական է, որպեսզի այս հարցում հասարակական համաձայնությունը Հիմնական օրենքի նորմերի ուժ ստանա: Երրորդ՝ որպես անհրաժեշտ եւ բավարար պայմանների հիմնական բաղադրիչներից է եւ այն, թե գործնականում ինչպե՞ս է պահպանվում Սահմանադրությամբ ամրագրված համաձայնությունը՝ հասարակության զարգացման հիմնական նպատակների, սկզբունքների ու հարաբերությունների շուրջ:

Հասարակագիտության բնագավառի յուրաքանչյուր մասնագետի, առավել եւս՝ իրավաբանի համար, անչափ կարեւոր է հասու լինել հասարակության զարգացման իրավական կարգավորման ամբողջ համակարգին՝ հարաբերությունների բնույթի ճանաչում, օրենքի ընդունում, դրա գործադրում եւ համակարգի աշխատանքի վերահսկում՝ գործառույթների անքակտելի կապի ու միասնության մեջ:

Ավելին, հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման ներկա խնդիրները պահանջում են նաեւ խոր գիտելիքներ համեմատական իրավունքի բնագավառում: Առավել հրատապ է դառնում սահմանադրական վերահսկողության համակարգի համակողմանի ուսումնասիրումը եւ այս բնագավառում միջազգային փորձին հաղորդակից լինելը: Դա պայմանավորված է բազմաթիվ հանգամանքներով, որոնցից հարկ է առանձնացնել.

նախ՝ համակարգային վերափոխումները պահանջում են այն իրականացնել վերահսկելի հունով՝ թույլ չտալով քաոս ու անկառավարելիություն.

երկրորդ՝ ժողովրդավարական հասարակական հարաբերությունները ենթադրում են օրենքի իշխանության հաստատում եւ Սահմանադրության գերակայության հուսալի պաշտպանություն.

երրորդ՝ սահմանադրական վերահսկողության հատուկ համակարգն ամբողջ աշխարհում 20-րդ դարի ծնունդ է եւ նոր երեւույթ հասարակական հարաբերությունների կառավարման բնագավառում: Այն դեռեւս ակտիվ որոնումների ու նոր զարգացումների փուլում է գտնվում.

չորրորդ՝ սահմանադրական վերահսկողությունը առանձնահատուկ դեր ունի մարդու իրավունքների պաշտպանության բնագավառում:

«Սահմանադրական վերահսկողություն» դասընթացի սույն ձեռնարկը նպատակ ունի օգնել ուսանողներին ճանաչելու սահմանադրական վերահսկողության դերը պետական իշխանության համակարգում, ծանոթանալու սահմանադրական վերահսկողության ձեւերին, սահմանադրական վերահսկողություն իրականացնող մարմիններին, դրանց կազմավորման եւ լիազորությունների իրականացման կարգին ու առանձնահատկություններին:

Ձեռնարկում մատչելի ձեւով պարզաբանվում են սահմանադրական վերահսկողության ամերիկյան եւ եվրոպական համակարգերի ընդհանրություններն ու տարբերությունները, բնութագրվում դրանց զարգացման պատմական փուլերը, ներկայացվում են սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտներն ու սուբյեկտները, վերլուծվում սահմանադրական դատարանների փոխհարաբերությունները պետական իշխանության տարբեր ինստիտուտների հետ:

Առարկան ներկայացվում է համեմատական վերլուծության սկզբունքով՝ ներառելով բազմաթիվ երկրների փորձը, որն ունի ոչ միայն լայն ճանաչողական նշանակություն, այլեւ զգալի չափով դյուրացնում է նյութի յուրացումը:

Հատուկ տեղ է հատկացվել Հայաստանի Հանրապետությունում սահմանադրական վերահսկողության առանձնահատկություններին ու այս համակարգի հետագա զարգացման խնդիրներին:

«Սահմանադրական վերահսկողություն» դասընթացը մեծապես կօգնի լրացնելու գիտելիքները սահմանադրական իրավունքի բնագավառում, դառնալու լիարժեք ու բանիմաց մասնագետ:

1. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Թեմայի հիմնական հարցերն են.

- բնորոշել սահմանադրական վերահսկողություն հասկացությունը,
- ինչու՞ են է կայանում սահմանադրական վերահսկողության դերը՝ որպես համակարգ,
- ի՞նչ դեր ունի սահմանադրական վերահսկողությունը պետական իշխանության իրականացման գործում,
- ի՞նչ խնդիրներ են դրվում սահմանադրական վերահսկողության առջև,
- որո՞նք են սահմանադրական վերահսկողության առանձնահատկությունները համակարգային վերափոխումների փուլում,
- պատմական ի՞նչ զարգացում է ապրել սահմանադրական վերահսկողությունը, ինչո՞վ են տարբերվում առանձին փուլերը,
- որոն՞ք են սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտները,
- բնութագրել սահմանադրական վերահսկողության սուբյեկտները: Այս հարցում ի՞նչ հիմնական ընդհանրություններ ու առանձնահատկություններ կան տարբեր երկրներում:

1.1. «Սահմանադրական վերահսկողություն» հասկացությունը: Սահմանադրական վերահսկողությունը որպես համակարգ

Սահմանադրական վերահսկողություն հասկացությունն անմիջականորեն առնչվում է Սահմանադրության եւ սահմանադրորեն ամրագրված նորմերի ու սկզբունքների պահպանման, այդ հարցում պետական իշխանության տարբեր մարմինների լիազորությունների սահմանված հաշվեկշռի ապահովման, ինչպես նաեւ մարդու եւ քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության սահմանադրական երաշխիքների ապահովման խնդրի հետ: Այլ կերպ, սահմանադրական վերահսկողության գլխավոր առաքելությունն է՝ ապահովել Սահմանադրության գերակայությունն ու կայունությունը, պահպանել իշխանությունների տարանջատման սահմանադրական հաշվեկշիռը եւ երաշխավորել մարդու Սահմանադրությամբ ամրագրված իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանությունը:

Երկրի ներսում յուրաքանչյուր իրավահարաբերություն պետք է իրականացվի սահմանադրորեն ամրագրված նորմերի, սկզբունքների ու նպատակների շրջանակներում: Այդ խնդիրը կարող է իրականացվել միայն սահմանադրական վերահսկողության հուսալի համակարգի միջոցով: Առանց դրա հնարավոր չէ ապահովել հասարակության բնականոն զարգացում, հասարակության ու դրա անդամների շահերի ներդաշնակում:

Առավել ընդհանուր բնորոշմամբ, սահմանադրական վերահսկողությունը հասարակության կենսագոյի համընդհանուր ճանաչում գտած ու հաստատագրված կանոնների պահպանության երաշխիքն է:

Հարց է առաջանում, ի՞նչ բնույթ է ունեցել հասարակական վարքի հիմնական կանոնների պահպանման վերահսկողությունը, երբ բացակայել է Սահմանադրությունը: Հաճախ բերվում է Անգլիայի օրինակը, որտեղ ձեւական առումով չկա սահմանադրական վերահսկողության հատուկ մասնագիտացված համակարգ: Սակայն արդյո՞ք դա նշանակում է, որ ընդհանրապես բացակայում է վերահսկողությունը՝ որպես հասարակական հարաբերությունների կանոնակարգված հաշվեկշռի պահպանման միջոց:

Այս հարցերին պատասխանելու համար նախ պետք է որոշակի համակարգված, կազմակերպական ձեւի մեջ դրված վերահսկողությունն առանձնացնել չհամակարգված կամ, այսպես կոչված, իրավաբանորեն ֆունկցիոնալ չկանոնակարգված վերահսկողությունից: Օրինակ, Քրիստոնեության վաղ շրջանում եկեղեցու պարտականությունների մեջ էր մտնում իշխանությունների նկատմամբ հսկողությունը, որն ավելի շատ բարոյական բնույթի հսկողություն էր: Սա վերաբերում է ոչ միայն եվրոպական երկրներին:

Մեր ժողովրդի պատմությունը նույնպես լավագույնս վկայում է այդ ճշմարտությունը: Ք. ա. 28-27-րդ դարերում Յայկական լեռնաշխարհի Արատտա երկիրը Յարավային Միջագետքի հնագույն ժողովրդին՝ շումերներին հայտնի էր «սուրբ օրենքների երկիր» անունով: Ըստ սեպագիր ամենահին արձանագրությունների՝ շումերական վիպերգերի, Արատտայում ղեկավարումն իրականացնում էին «էն» (գերագույն քուրմ) տիտղոսը կրող կառավարիչները¹: Առավել կարելու պետական հարցերը՝ պատերազմ հայտարարել, հաշտություն կնքել եւ այլն, Արատտայի գերագույն քուրմը որոշում էր ավագների ժողովի հետ խորհրդակցելով:

Շումերական վիպերգերում աղոտ հիշատակություն կա նաեւ այն մասին, որ այդ օրենքները գրի են առնված եղել պատկերագրերի տեսքով: Այսօր դժվար է ասել, թե այդ ինչ «սուրբ օրենքներ» են գործել Արատտայում, որոնք զարմացրել են հարեւան ժողովուրդներին, սակայն դյուրին է կռահել, որ խոսքը սովորութային իրավունքի ամենահին դրսևորումների մասին է:

Յայ իրավունքի պատմության ճանաչված մասնագետ Խաչիկ Սամուելյանը գրել է. «Ամեն մի սովորույթ անխտիր չի կարող իրավունքի աղբյուր լինել, այլ միայն այն սովորույթները, որոնք հասարակական համակեցության մեջ գործադրվում եւ պահպանվում են իբրեւ պարտադիր նշանակություն ունեցող որոշ նորմեր»²:

Նախնադարյան մարդը, հազարամյակներ շարունակ խմբովին պայքար մղելով իր գոյության համար, մշակել էր համակենցադային կարգեր, որտեղ, որպես մարդկանց միջեւ հարաբերությունների հիմնական կարգավորիչ, հանդես էր գալիս սերմնդե - սերունդ փոխանցվող սովորույթը: Պետական կազմավորումների ի հայտ գալով, վավերացվեցին եւ իրավական կանոնների մեջ ներառվեցին մի շարք սովորույթներ, որոնք, իբրեւ պարտադիր նշանակություն ունեցող նորմերի համակցություն, իրավունքի պատմության մեջ ստացել են սովորութային իրավունք անվանումը՝ ունենալով այն պահպանելու յուրահատուկ համակարգ:

Յայաստանում գործուն դեր են խաղացել սովորութային իրավունքի նորմերը: Ինչպես գրում է Խաչիկ Սամուելյանը . «...սովորութական իրավունքի ավանդական դերը հասարակական հարաբերություններում այնքան ուժեղ եւ արմատացած է եղել, որ կարիք չի զգացվել այդ ամենը գրավոր ձևերի վերածել: Թերեւս, սովորութական իրավունքի այդ ընդհանրացած բնույթին պետք է վերագրել հայ թագավորների օրենսդրական գործունեության սղությունը»³:

Սովորութային իրավունքի անչափ հարուստ նյութ է բովանդակում հայ ազգագրությունը, որը, ցավոք, լայնորեն ուսումնասիրված չէ այդ տեսանկյունից: Յնց միայն մեր էպոսի վերլուծությունը բավարար է սովորութային իրավունքի նորմերի թաքնված մի գանձարան բացելու եւ, թերեւս, պատասխանելու այն հարցին, թե ինչու «Սասնա ծռերը», ի տարբերություն այլ ժողովուրդների դյուցազնավեպերի, այդչափ զերծ է սպանությունների ու պատերազմների սարսափազդու տեսարաններից, մարդկային դաժանությունից ու նենգությունից, հեղվող արյան գետերից:

Զչափազանցելով սովորութային իրավունքի նշանակությունը, հարկ է նաեւ նշել հայ եկեղեցական ժողովների կանոնական որոշումների խաղացած կարելու դերը: Այդ ժողովները, հատկապես պետականության կորստից հետո, երբեմն իրավիրվել են քաղաքական ճգնաժամային պահերին, եւ որոնց, բացի կրոնավորներից, մասնակցել են նախարարներ, աշխարհիկ դասի այլ ներկայացուցիչներ: Եկեղեցական ժողովների կանոնները շատ անգամ իրավաբանական նորմերի նշանակություն են ստացել, կարգավորել ներքին հասարակական ու արտաքին հարաբերություններ:

Մասնավորապես կարելի է նշել Աշտիշատի (365թ.), Մ դարի (443թ.) Շահապիվանի, 768թ. Պարտավի, 1243թ. Սսի, 1268թ. Չագավանի, 1651թ. Երուսաղեմի եկեղեցական ժողովների որոշումները, 554, 645, 719 թթ. մշակված Դվինի կանոններն ու որոշումները, 726 թ. Մանագերտի կանոնները, Գրիգոր Լուսավորչի, Սահակ Պարթևի, Յովհան Մանդակունու, Դավիթ Ալավկաորդու եւ այլոց կանոնական գրությունները: Այս շարքում առանձնահատուկ տեղ ունի VIII դարի սկզբին Յովհաննես Օձնեցու կազմած Կանոնագիրքը:

Օձնեցին՝ որպես Կաթողիկոս, ի մի բերելով, ամբողջականացրեց իրենից առաջ սահմանված կանոնները, պաշտոնական ձեւ ու վավերացում տվեց մինչ այդ ճանաչում գտած կանոնական սահմանումներին:

Յասարակական կյանքի կանոնակարգման ու ազգային կեցության կանոնների վերահսկման գործում եկեղեցու դերն ավելի է ուժեղանում օտարների տիրապետության տարիներին: Դա, մասնավորապես, վերաբերում է սելջուկների տիրապետությանը (11-12-րդ դարեր): Այդ տարիներին եկեղեցուն էր վերապահված բոլոր տեսակի հարցերով, այդ թվում՝ քրեական, վճիռներ կայացնելու իրավունքը⁴:

Տեղին է ավելացնել նաև Փալատոս Բուզանդի վկայությունն այն մասին, որ Ներսես Կաթողիկոսի կողմից (353-373թթ.) հրավիրվեց եկեղեցական ժողով եւ մշակվեցին նորմեր, որոնք կարգավորում էին ոչ միայն ներեկեղեցական հարաբերությունները, այլև իշխանավորների ու նրանց հպատակների հարաբերությունները:

Հատուկ կարևորելու անհրաժեշտություն ունի նաև այն հանգամանքը, որ, սկսած 4-րդ դարից, հայ իրականության մեջ ոչ միայն եկեղեցական, այլև աշխարհիկ կյանքը կանոնակարգող կանոնախմբերի հիմնական փիլիսոփայությունը եղել է խրատի, բարոյական դատապարտման եւ կամ ապաշխարության միջոցով կանխել մարդկանց համակեցության կանոնների հնարավոր խախտումները: Սա ոչ միայն պատմական բացառիկ կարևորության հանգամանք է, այլև արժեքավոր դաս մեր ժամանակների համար:

Պատմական այս անդրադարձը միայն մի նպատակ է հետապնդում` ցույց տալ, որ հայ իրականության մեջ նույնպես, անկախ այն բանից` պետականությունը կորցրել ենք թե այն առկա է, հասարակությունն ունեցել է համակարգված գոյի ու զարգացման իր կանոններն ու դրանք պահպանելու կարգը: Այդ կանոնները, չնայած չեն ունեցել այսօրվա սահմանադրական ձևակերպումներին բնորոշ հատկանիշներ, սակայն ներկայացել են որպես հոգեւոր կանոններ, որպես բարոյական նորմեր, ընտանեկան ավանդույթներ եւ, վերջապես, ազգային սովորույթների, արժեքների մի ամբողջ համակարգ: Դրանց պահպանումն անհրաժեշտորեն դառնում էր եկեղեցու ու նաև ողջ ժողովրդի համախումբ պարտականությունը:

Իրավիճակն արմատապես փոխվեց, երբ ժողովուրդները սահմանադրորեն ձևակերպեցին իրենց հասարակական վարքի կանոնները:

Հասարակական կյանքի զարգացման տրամաբանական թելադրանքն էր պետական կառավարման համակարգի սահմանադրական եւ օրենսդրական հստակեցումը, իշխանությունների տարանջատումն ու գործունեության ներդաշնակումը, անհատ - հասարակություն հարաբերություններում նոր արժեհամակարգերի արմատավորումը: Նման իրավիճակում անխուսափելիորեն առաջանում է հասարակական համակեցության հիմնական կանոնների պահպանման վերահսկողության համարժեք համակարգի` սահմանադրական վերահսկողության, անհրաժեշտությունը` որպես հասարակության կայունության ու առողջ զարգացման գրավական:

Ի՞նչ է իրենից ներկայացնում սահմանադրական վերահսկողության համակարգը: Շատ հաճախ գրականության մեջ այս հարցը շրջանցվում է կամ նույնացվում սահմանադրական վերահսկողության դատական համակարգի հետ: Անհրաժեշտ է հատկապես առանձնացնել երկու սկզբունքային հարցադրում: Նախ. սահմանադրական վերահսկողությունը չի սահմանափակվում միայն դատական վերահսկողության շրջանակներում: Այստեղ նկատի պետք է ունենալ նաև օրենսդիր ու գործադիր իշխանությունների գործառական դերը, բարոյական, ազգային ու հոգեւոր արժեքների պահպանման ավանդույթն ու կարգը:

Երկրորդ` սահմանադրական վերահսկողությունը որպես տարբեր իրավասություն ունեցող մարմինների գործառույթների բարդ ու միաժամանակ ներդաշնակություն պահանջող համակարգ կարող է գոյություն ունենալ եւ արդյունավետ գործել միայն որոշ նախապայմանների առկայության դեպքում: Դրանցից անհրաժեշտ է ընդգծել. հասարակական հարաբերությունների սահմանադրական որոշարկվածությունը, հասարակության զարգացման ժողովրդավարական սկզբունքների որդեգրումը (հեղափոխությունների կամ բռնատիրության ժամանակ նման համակարգն անելիք չունի), վերահսկողության անկախությունը, համընդգրկուն բնույթը, հասարակության անդամներին դրա մատչելիությունը, սահմանադրական վերահսկողության հրապարակայնությունը եւ այլն:

Հետևությունն այն է, որ ցանկացած հասարակություն, այդ թվում` նախասահմանադրական շրջանում, ունեցել է հասարակության կենսագոյի գրված ու չգրված կանոններ, ինչպես նաև դրանց պահպանության ամբողջական համակարգ: Դրա կարևոր բաղադրիչներն են եղել հավատը (եկեղեցին), բարոյական վարքագծի նորմերը, ավանդույթները (հասարակական, ընտանեկան), մեծ կամ փոքր համակարգի առանձնահատկություններով պայմանավորված վարքի կանոնները, իրավական նորմերը եւ այլն:

Այս բոլորի հետ մեկտեղ, պետության Հիմնական օրենքի ընդունումը թելադրում է մոտեցման նոր կերպ, նոր եղանակ: Վերջինիս էությունը հանգում է նրան, որ սահմանադրական վերահսկողության գործառական խնդիրներին համապատասխան ձևավորվում է այն իրականացնող սահմանադրական ինստիտուտ, կազմակերպական հատուկ կառուցվածք: Սակայն դա չի նշանակում, որ մինչ այդ գործող ձևերն ամբողջությամբ դադարում են գոյություն ունենալ: Հակառակը, խնդիրը հանգում է նրան, որ յուրաքանչյուր երկրում, իր բազում առանձնահատկությունների հիման վրա, վեր հանվեն ու

ներդաշնակվեն իրավական համակարգի, սովորության իրավունքի, ապրելակերպի ու ավանդույթների, հոգեւոր ու բարոյական արժեքների պահպանման բոլոր բաղադրամասերը: Միայն այս դեպքում է հնարավոր համակողմանիորեն հաշվի առնել տվյալ հասարակական համակարգի հիմնական բնորոշիչները եւ արմատավորել դրանց պահպանության գործուն իմունոհամակարգ:

1.2. Սահմանադրական վերահսկողության դերը պետական իշխանության իրականացման գործում

Հասարակության բնականոն ու ներդաշնակ զարգացման համար բացառիկ կարեւորության խնդիր է պետական իշխանության գործուն համակարգի առկայությունը, օրենսդիր, գործադիր ու դատական իշխանության մարմինների փոխհամաձայնեցված գործունեության ապահովումը, նրանց լիազորությունների սահմանադրորեն հստակ կանոնակարգումը եւ դրանց իրականացման վերահսկումը:

Իշխանությունների տարանջատումը, առանց որի աներեւակայելի է քաղաքացիական հասարակության եւ ժողովրդավարական պետության գոյությունը, միաժամանակ խնդիր է առաջադրում՝ անհրաժեշտ զսպունգների ու հակակշիռների մեխանիզմի գործադրմամբ եւ իշխանության տարբեր մարմինների՝ Սահմանադրությամբ ամրագրված փոխհարաբերությունների հաշվեկշռի պահպանմամբ, ապահովել պետության եւ հասարակության դինամիկ ու կայուն առաջընթաց: Գործնականում այս խնդիրը լուծելի է միայն սահմանադրական վերահսկողության ամբողջական, լիարժեք համակարգի առկայության պայմաններում: Դրանում այսօրվա զարգացած պետականություն ունեցող, ինչպես նաեւ զարգացման ուղին բռնած շատ երկրներ համոզվել են վաղուց:

Սահմանադրական վերահսկողությունն ունի հարյուրամյակների պատմություն: Դրա բնույթը, իրականացման փոխտեսակները, ձեւերն ու եղանակները, կազմակերպական համակարգերը լուրջ վերափոխումներ են ապրել եւ այսօր էլ գտնվում են ակտիվ կատարելագործման փուլում: Հիմնականը, գլխավորն այն է, որ պետական իշխանության մարմինների գործառնական ներդաշնակության ապահովումը մեկընդմիջ տրված վիճակ չէ, այլ պահանջում է համակարգի կայունության մշտական վերահսկողություն: Այս առումով սահմանադրական վերահսկողության դերը կարելի է համեմատել մարդու օրգանիզմի իմունոհամակարգի հետ: Հասարակական օրգանիզմում նույնպես, եթե առաջանա իմունոհամաբավարարություն, ապա յուրաքանչյուր միջանցիկ քամի կարող է համակարգի կործանման պատճառ դառնալ:

Սահմանադրական վերահսկողության մարմինները նման դեր իրականացնում են ամենից առաջ նրանով, որ ապահովում են Սահմանադրության գերակայությունը, լուծում են պետական իշխանության համակարգում լիազորությունների հարցով առաջացած վեճերը եւ, որ պակաս կարեւոր չէ, հասարակության ներսում առաջացած քաղաքական տարաձայնությունների իրավական կարգավորման երաշխիքներ են ստեղծում:

Այլ կերպ, սահմանադրական վերահսկողությունն այն միջոցն ու հնարավորությունն է, որն ապահովում է հասարակության կայունությունը, զարգացման հաջողայնությունն ու հարընթաց բնույթը:

Սահմանադրական վերահսկողությունը նաեւ խթան է պետական իշխանության համակարգն անընդհատ կատարելագործելու եւ հարափոփոխ հասարակական հարաբերությունների բնույթին ներդաշնակելու համար:

Սահմանադրական վերահսկողությունը ձեւավորում է նաեւ պետական մտածողության ճաշակ ու անհրաժեշտ հասարակական գիտակցություն: Այն ունի լուրջ կանխարգելիչ դեր, երբ հստակ գործող սահմանադրական վերահսկողությունը ոչ միայն պետական իշխանության մարմիններին, այլեւ հասարակության յուրաքանչյուր անդամի մղում է իրավական, սահմանադրական գործելակերպի:

1.3. Սահմանադրական վերահսկողության խնդիրներն ու նպատակները

Տարբեր երկրների սահմանադրական վերահսկողություն իրականացնող մասնագիտացված մարմինների առջև Սահմանադրությամբ կամ օրենքներով դրվում են տարբեր խնդիրներ: Ընդհանուր առմամբ այդ խնդիրները հանգում են հետևյալներին.

- օրենքների ու նորմատիվ այլ ակտերի սահմանադրականության հարցի որոշումը եւ ապահովումը (այս խնդիրն իրականացնում են, առանց բացառության, սահմանադրական վերահսկողության մասնագիտացված բոլոր մարմինները),
- միջազգային պայմանագրերի սահմանադրականության որոշումը եւ ապահովումը (մասնավորապես, Ավստրիա, Ալբանիա, Հայաստան, Բուլղարիա, Հունգարիա, Իսպանիա, Ֆրանսիա, Լիտվա, Պորտուգալիա, Մոլդովա, Ուզբեկստան եւ այլն),
- Սահմանադրության եւ նորմատիվ այլ ակտերի մեկնաբանումը,
- պետական իշխանության տարբեր մարմինների միջև ծագող վեճերի լուծումը,
- կենտրոնական ու տեղական իշխանությունների միջև ծագող վեճերի լուծումը,
- մարդու սահմանադրական իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանությունը,
- ժողովրդավարության պաշտպանությունը, մասնավորապես՝ ընտրությունների, հանրաքվեների, կուսակցությունների գործունեության սահմանադրականության ապահովումը եւ այլն (կուսակցությունների հարցով - Գերմանիա, Թուրքիա, Լեհաստան, Հայաստան, Բուլղարիա, Ռումինիա, Մոլդովա, Վրաստան, Ադրբեջան, ընտրությունների հարցով - Ֆրանսիա, Ավստրիա, Գերմանիա, Հայաստան, Վրաստան, Ռումինիա, Ղրղզստան),
- իշխանությունների տարանջատման հաշվեկշռի պահպանումը, իշխանության բռնազավթման կանխումը, զսպումների ու հակակշիռների մեխանիզմի գործադրումը, դրա գործողության վերահսկումը (շատ երկրներում, օրինակ, Ֆրանսիա՝ պառլամենտի պալատների կանոնակարգերը դառնում են նախնական վերահսկողության օբյեկտ),
- օրինաստեղծ գործունեությանը նպաստելը,
- հասարակական արժեքների պահպանումը, դրանց էվոլյուցիոն զարգացմանը նպաստելը, հեղափոխականության կանխումը,
- օրենքի գերակայության ապահովումը, իրավական պետության երաշխավորումը:

Գոյություն ունի սահմանադրական վերահսկողություն կամ հսկողություն կատեգորիաների տարբեր մեկնաբանություն:

Վերահսկողության դեպքում, օրինակ, վերահսկող սուբյեկտն իրավասու է ուժը կորցրած ճանաչել վերահսկվող ակտը:

Հսկողությունը պասսիվ բնույթ ունի: Այն նպատակ ունի ուշադրություն հրավիրել կամ առաջարկ անել հակասահմանադրական ակտի կամ դրա առանձին դրութքի (դրույթների) գործողության դադարեցման վերաբերյալ, իսկ ակտի գործողության կասեցումը կամ ուժը կորցրած ճանաչելն այդ ակտն ընդունողի կամ մեկ այլ մարմնի իրավասության հարցն է:

Սահմանադրական վերահսկողության պրակտիկայում վերջին վիճակի հետ հանդիպում ենք, օրինակ, Լեհաստանի սահմանադրական տրիբունալի առնչությամբ:

Սահմանադրական վերահսկողության ինստիտուտների շարքում հսկողություն իրականացնող տիպական օրինակ է արդարադատության կանցլերի ինստիտուտը Էստոնիայում:

Սահմանադրական վերահսկողության սուբյեկտների ցանկը բավականին ընդարձակ է եւ դրանց զգալի մասը, սահմանադրորեն կամ օրենքով իրենց վերապահված լիազորությունների շրջանակներում, իրավական ակտերի նկատմամբ իրականացնում է ոչ թե վերահսկողական, այլ՝ հսկողական ֆունկցիա:

1.4. Սահմանադրական վերահսկողության առանձնահատկություններն անցումային փուլում

Մարդկության պատմության բոլոր ժամանակներում հասարակության համակարգային վերափոխումները համեմատվել են երկրաշարժերի հետ, որովհետև հիմնականում հանկարծապես ձեռով ստեղծվում է որակական բոլորովին նոր վիճակ, որին բնորոշ են անորոշությունը, անկառավարելիությունը, ինստիտուցիոնալ համակարգերի կազմալուծումը կամ բացակայությունը, մտածողության ու արժեհամակարգի շփոթը, իրադրության անկանխատեսելի փոփոխությունները, անելիքի անհստակությունը, կարիքն ու սոցիալական գերլարվածությունը եւ այլն: Պարզապես դա հասարակական համընդգրկուն ստրես է, որի առաջին շրջանը տիպիկ շոկային իրավիճակ է, այնուհետև տիրապետող է դառնում տագնապն ու անորոշությունը, որի հաղթահարմամբ են սկիզբ առնում կայունությունն ու զարգացումը:

Նման վիճակում հայտնվեցին հետհամայնավարական շրջանի գրեթե բոլոր երկրները: Այն առանձնահատուկ ընդգծումներով դրսևորվեց նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում: Բանն այն է, որ վերջիններս ապրեցին կրկնակի փլուզում. նախ՝ հասարակական հարաբերությունների համակարգի եւ ապա՝ պետական կառույցի: Եթե առաջինը ենթադրում էր անցում շուկայական տնտեսական հարաբերությունների եւ իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի հիման վրա ժողովրդավարական, իրավական (որոշ նորանկախ երկրներում նաեւ սոցիալական) պետությանը բնորոշ հասարակական հարաբերությունների արմատավորում, ապա երկրորդը պարտադրում էր անհետաձգելի քայլեր՝ մասից ամբողջ դառնալու, ինքնուրույն պետական - հասարակական համակարգ ստեղծելու ուղղությամբ:

Նշված խնդիրների լուծումը պահանջում է գործադրել ճգնաժամային կառավարման ողջ զինանոցը՝ անցումը կառավարելի դարձնելու, համակարգային վերափոխումների անխուսափելի բացասական հետեւանքները մեղմելու, քաղաքական, տնտեսական, հոգեբանական եւ ընդհանրապես արժեհամակարգային անորոշությունը հաղթահարելու, համակեցության նոր կանոնները հստակեցնելու, փլուզված կառույցների փոխարեն նորերը ձեւավորելու եւ բազմաթիվ այլ անհետաձգելի խնդիրներ լուծելու համար:

Ակնհայտ է նաեւ, որ նման իրավիճակներում, որպես կանոն, նախկինում գործող սահմանադրությունները դադարում են իրենց գործառական դերը կատարել: Դրանք կամ գործում են մասնակիորեն կամ փոխարինվում են հռչակագրային նորմերով, կամ գործողության մեջ են դրվում սահմանադրական օրենքներ՝ մինչեւ նոր Սահմանադրության ընդունումը: Միջազգային փորձը վկայում է, որ նման իրավիճակներում այլ է նաեւ սահմանադրական վերահսկողության դերն ու բնույթը: Այն հասկանալու եւ մեր ժամանակներին բնորոշ երեւույթը խորությամբ ընկալելու համար անհրաժեշտ է նախ բացահայտել անցման ժամանակաշրջանի էությունը եւ նման իրավիճակում ձեւավորված հասարակական հարաբերությունների բնույթն ու զարգացման տրամաբանությունը:

Հասարակական կառավարման ու, մասնավորապես, մեր ուսումնասիրության առարկայի տեսանկյունից մեծ կարեւորություն ունեն հետեւյալ հարցերի պատասխանները.

- ա) ինչպե՞ս տեղի ունեցավ անցումը: Դա անցում էր, թե՞ փլուզում՝ առանց նախապատրաստման,
- բ) որքանով էր հստակ, թե դեպի ու՞ր էր անցումը,
- գ) ինչպիսի՞ն է բուն անցման շրջանը, դրա տեսականությունը, փուլերը, սկիզբն ու վերջը,
- դ) պահանջու՞մ է, արդյոք, անցման շրջանը հասարակական կառավարման ու, մասնավորապես, սահմանադրական վերահսկողության յուրահատուկ մոտեցում:

Թե Եվրոպայի նախկին համայնավար երկրների եւ թե ԽՍՀՄ հանրապետությունների համար 1985 թվականի ապրիլից հետո ընկած ժամանակահատվածն ընկալվում էր որպես իրավիճակի վերափոխումների ուղղությամբ նոր ձեռնարկումների ժամանակաշրջան: Իսկ ստեղծված իրավիճակի վերաբերյալ Արեւմուտքի քաղաքական գնահատականն այն էր, որ գործ ունեն « չարիքի կայսրության » հետ եւ այն բարեփոխելու գործաչովյան ջանքերը համարվեցին հերոսություն: Իսկ տնտեսական

համակարգին բնորոշ էին անկենսունակությունն ու վերարտադրական գործընթացների խաթարվածությունը:

Սակայն գորբաչոյան բարեփոխումներն ի սկզբանե դատապարտված էին ծախսողման մի շարք պատճառներով: Նախ, դրանք ընդգրկում էին միայն տնտեսական ոլորտը եւ գրեթե չչոչափեցին քաղաքական համակարգը:

Երկրորդ՝ հասարակական կյանքում տեղի ունեցող գործընթացներն առաջ էին անցել փնտրվող եւ պարտադրվող լուծումներից: Ավելին, վերջիններս ոչ միայն չէին կարող կաղապարել նոր իրականությունը, այլեւ խորքային սոցիալական վերափոխումների խթանիչի դեր էին կատարում: Դրա լավագույն վկայություններն են Նովոգորյոյան գործընթացը, 1991 թվականի մարտի 17-ի հանրաքվեն, Մերձբալթյան հանրապետություններում եւ Հայաստանում ընթացող գործընթացների նկատմամբ Մոսկվայի անհեռատես արձագանքները եւ այլն:

Երրորդ՝ սխալ էր ընկալվում եւ գնահատվում միջազգային գործոնը: Մի կողմից, թերագնահատվեցին Արեւմուտքի աշխարհաքաղաքական շահերը եւ արտածին գործոնների հնարավոր ներազդեցությունը, մյուս կողմից՝ տիրապետողը զլխապառույտն էր ու չհիմնավորված ոգեւորությունը:

Եթե այս ամենին ավելացնենք, որ բացակայում էր հստակ պատկերացումն անելիքի մասին ու աղճատված էր իրականության զգացողությունը, ապա պատկերը մոտավորապես ամբողջական կլինի:

Այս ամենը վկայում է այն մասին, որ նոր իրականության «հասունացումը» տեղի էր ունեցել կառավարողների կամքից անկախ եւ «գաղտնի շրջանով»: Բնականաբար, վերափոխումը պետք է լիներ պայթույնային՝ համապատասխան հետեւանքներով⁵: Փաստորեն, պատմական իրողությունն այն է, որ տեղի ունեցավ համակարգային փլուզում՝ առանց դրա սուբյեկտ հանդիսացող ժողովուրդներին դրան նախապատրաստելու: Ավելին, թե միջազգային շրջանակների եւ թե մոսկովյան իշխանությունների ամբողջ ջանքերն ուղղված էին ապակողմնորոշելու հասարակական կարծիքը եւ թյուր պատկերացում տալու սպասվելիք իրադարձությունների մասին: Բնական է, որ նման իրավիճակում անխուսափելի էր հոգեբանական ու աշխարհընկալման ցնցումը, որն անհամեմատ ծանրացրեց անցման շրջանի դժվարությունների հաղթահարման գործը:

Նման իրավիճակում առաջին պլան են մղվում ճգնաժամային կառավարման մոտեցումները՝ առաջադրելով երկակի խնդրի լուծում: Նախ, թույլ չտալ քաոսի առաջացում եւ կազմակերպված ու կառավարելի ձեւով դուրս գալ այդ իրավիճակից՝ նվազագույնի հասցնելով կորուստները: Երկրորդ՝ հնարավոր կարճ ժամկետներում ճշտել առաջնահերթությունները, նախապատրաստել պետական մեքենան՝ աշխատելու ֆունկցիոնալ կառավարման պայմաններում, ստեղծել հասարակական նոր հարաբերություններին բնորոշ օրենսդրություն ու կառավարման ինստիտուցիոնալ համակարգ: Այս խնդիրների լուծումը եվրոպական նախկին համայնավար երկրների համար ունեւր այն առանձնահատկությունը, որ , մի կողմից, ավելի հստակ էր անելիքը եւ պատկերացումն ապագայի նկատմամբ. հասարակական գիտակցությունից դեռեւս դուրս չէին մղվել այն արժեքները, որոնք պետք է վերականգնվեին ու մեծ թիվ էին կազմում դրանք կրողները: Մյուս կողմից՝ կային ազգային-պետական ամբողջական համակարգ, համեմատաբար ինքնուրույն կառուցվածքի վրա խարսխված տնտեսություն, եվրոպական առաջադիմական արժեհամակարգերին ինտեգրվելու ավելի մեծ հնարավորություն, աշխարհաքաղաքական առավել բարենպաստ իրավիճակ:

ԽՍՀՄ հանրապետությունների համար ոչ միայն մեծ էր իներցիայի գործոնը եւ տարիներով քողարկված ու առավել սրությամբ ի հայտ եկած հիմնահարցերի ազդեցությունը, այլեւ անհամեմատ դժվար էր ինքնուրույն գործելու հնարավորությունը: Դա պայմանավորված էր, մի կողմից, նրանով, որ տնտեսական կապերը եւ դրանց ներազդեցությունը քաղաքական գործընթացների համեմատությամբ ունեն հարաբերական անկախություն ու մեծ իներցիա: Մյուս կողմից՝ առաջացել էր շահերի աններդաշնակություն նաեւ այն պատճառով, որ միջեւ վերջ հստակ չէին անելիքները, նոր լուծումներն ու դրանց հասնելու ճանապարհները: Գործեց. այսպես կոչված,

«Փրկվեք ինչպես կարող եք» կարգախոսը: Եվ պատահական չէ, որ, նույնիսկ Անկախ պետությունների համագործակցության ձեւավորումից հետո, համատեղ ընդունված որոշումները գերազանցապես մնացին որպես բարի ցանկություն եւ գործնականում չեն իրականացվում:

Այս ամենն զգալիորեն պայմանավորված է նրանով, որ նորանկախ երկրների մեծ մասի համար տեւականորեն հստակ չէր, թե դեպի ուր է անցումը եւ դա խորքային ինչ վերափոխումներ է պահանջում (դրա լավագույն վկայություններից են նաեւ 1991թ. մարտի 17-ի հանրաքվեի արդյունքները 9 հանրապետությունում):

Անցման շրջանը պայմանականորեն կարելի է բաժանել հետևյալ ժամանակահատվածների.

1. Հասարակական նոր կենսաձեւին անցնելու նախընթաց շրջան: Տեսականորեն դա կարող է վերաբերել ամբողջ 70 տարվան (շատերի համար այդ տարիները դարձան աքսորի, քաղաքական հալածանքների ու անհույս պայքարի տարիներ): Գործնականում այն խթանվեց 1953, 1965, 1979 եւ 1985 թվականների տնտեսական բարեփոխումների կիսալուծումների ու անհաջող փորձերի արդյունքով եւ հասարակական հանընդգրկուն բնույթ ստացավ 1987 թվականից հետո, երբ պարզվեց վերակառուցման գաղափարախոսության սնանկությունը: Այս շրջանը կարելի է բնութագրել նաեւ փլուզման հասունացման «գաղտնի շրջան», քանի որ, ինչպես նշեցինք, անցումը ծրագրված իրականացնելու փոխարեն տենդագին եւ ուշացած քայլեր էին արվում այն խոչընդոտելու եւ հասարակությանն ապակողմնորոշելու համար: Միաժամանակ այն կարող է համարվել նաեւ կորցրած հնարավորությունների շրջան, քանի որ նոր իրականության մեջ ապրելու ու գործելու նախապատրաստական գրեթե որեւէ աշխատանք չտարվեց:

2. Դա ԽՍՀՄ փաստական փլուզման եւ դրան հաջորդած շուկի շրջանն էր:

Մի կողմից՝ Ղարաբաղյան շարժումը եւ ժողովրդավարական գործընթացների առաջին քայլերը Հայաստանին ավելի էին նախապատրաստել դիմագրավելու սպասվելիք փորձությունները (այստեղ պետք է նկատի ունենալ նաեւ պատմական հիշողության գործոնը, փոքր համակարգերին բնորոշ ադապտացման առանձնահատկությունները եւ այլն), մյուս կողմից՝ Հայաստանը հայտնվեց փլատակների ամենածանր հատվածում՝ հայտնի բազմաթիվ գործոնների պատճառով:

Այս փուլին, որը ներառում է 1991-1992 թվականները, բնորոշ էին.

- փլուզմանը հաջորդող ցնցումները (ավտորշուկերը), եղած համակարգերի շարունակական կազմալուծումը,
- իրավիճակի վրա արտածին գործոնների ներազդեցության գերակայությունը ներծին գործոնների համեմատությամբ,
- անկառավարելիության վտանգը եւ իրադրության փոփոխության նվազ կանխատեսելիությունը,
- հասարակական շփոթը, անելիքի անորոշությունը, անվստահությունն ու վախը վաղվա օրվա նկատմամբ,
- տնտեսական ու քաղաքական նոր համակարգերի ձեւավորման մոտեցումների տենդագին փնտրտուքն ու առաջին համարձակ քայլերը⁶,
- նոր արժեհամակարգերի բացակայությունը եւ ժամանակի ու տարածության նորովի իմաստավորման պակասը,
- հին մտածողության սինդրոմը, անկախ ու ազատ ապրելու ունակության պակասը,
- հասարակության հետագա զարգացման խնդիրներին զգայական ու որոշ առումով նաեւ սիրողական մոտեցումը եւ այլն:

Հասարակական հոգեբանության տեսակետից որոշ չափով այլ էին տազնապները մինչեւ 1991 թվականի դեկտեմբերը եւ դրանից հետո: Ընդհանրապես 1991 թվականը դարձավ հասարակական մեծ ակնկոծությունների տարի. մարտի 17-ի՝ Միությունը պահպանելու հանրաքվե (որին Հայաստանը չմասնակցեց), սեպտեմբերի 21-ի անկախության հանրաքվե Հայաստանում, ԽՍՀՄ հեղաշրջման փորձ (օգոստոս) եւ ապա փլուզում (դեկտեմբեր) ու բազմաթիվ այլ իրադարձություններ, որոնցից յուրաքանչյուրը շոշափում էր կենսագոյի հիմնախնդիրներն այսօր եւ հետայսու:

Ավելացնենք նաեւ, որ անկախությունն արդեն իսկ ճանաչում գտած քաղաքական ու բարոյահոգեբանական իրողություն էր, որը տնտեսական ու սոցիալական իր գինն էր պահանջում վճարել:

Այս փուլին էր վիճակված լուծելու երկու ծայրահեղ կարեւոր խնդիր. նախ՝ հաղթահարել անցման շրջանի տազնապները: Երկրորդ՝ հստակեցնել սկզբունքային դիրքորոշումները հասարակության հետագա զարգացման գործընթացների նկատմամբ եւ դրանք օրենսդրորեն կարգավորել: Առանց վարանելու կարելի է փաստել, որ, մեծագույն դժվարություններով հանդերձ, Հայաստանում երկու խնդիրներն էլ

լուծվեցին հաջողությամբ: Ճշտվեցին նաև մոտեցումները նոր Սահմանադրության մշակման եւ սահմանադրական վերահսկողության հատուկ համակարգի ստեղծման ուղղությամբ:

Նոր Սահմանադրության ընդունման խնդիրը դարձավ խորհրդարանական ակտիվ քննարկման առարկա, որը նաև հասարակությանը նոր իրականությանը հաղորդակից դարձնելու եւ իր ապագայի մասին խորհելու լավ առիթ ու հնարավորություն ընձեռեց: Ի դեպ, չմոռացվեցին նաև սահմանադրական վերահսկողության անհրաժեշտության հետ կապված հարցերը: Դեռեւս 1991 թվականի նոյեմբերի 19-ին ուժի մեջ մտած

« Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի մասին » Հայաստանի Հանրապետության օրենքով սահմանվեց սահմանադրական դատարանի ձևավորման կարգը:

3. Թե Հայաստանի եւ թե նորանկախ շատ երկրների համար հետագա տարիները, մինչեւ նոր սահմանադրությունների ընդունումը, դարձան հատվածական (դիսկրետ) վերափոխումների եւ իրադրության որոշ կայունացման տարիներ: Զգալի չափով ամրապնդվեց վերափոխվող հասարակական հարաբերությունների օրենսդրական բազան, հիմնականում կազմավորվեցին պետական կառավարման ինստիտուտները, նոր որակ ստացավ տնտեսական անկախությունը՝ հատկապես սեփական դրամանիշի եւ ֆինանսաբանկային ինքնուրույն հարաբերությունների արմատավորման շնորհիվ, ձևավորվեցին միջազգային գործունե կապեր, որոնք կողմնորոշեցին նաև տնտեսական բարեփոխումների բնույթը: Մինչդեռ, գրեթե անխուսափելի էր սեփական սխալն ուղղելով որոշ լուծումներ փնտրելը:

4. Զգալի չափով տարբերվում է հետսահմանադրական շրջանը, երբ նորանկախ երկրները ձեռնամուխ եղան համակարգված վերափոխումների: Այս շրջանը կշարունակվի այնքան ժամանակ, քանի դեռ իրավական ու ժողովրդավարական հարաբերությունները չեն հավաքել բավարար կրիտիկական զանգված՝ հասարակական կյանքի հիմնական բնութագրիչներ դառնալու համար, եւ շուկայական տնտեսական հարաբերությունները չեն ներառել վերարտադրության բոլոր փուլերն ու չեն ստեղծել ընդլայնված վերարտադրության բավարար նախադրյալ: Սակայն բարդությունն այն է, որ ժամանակը չի սպասում, բացասական դրսևորումների կանխում եւ դրական տեղաշարժերի անհրաժեշտ արագություն է պետք, որպեսզի բացասական միտումներն առաջ չանցնեն ու արգելակեն հետագա գործընթացները: Իսկ դրական արագ տեղաշարժեր կարելի է ակնկալել միայն համակարգված, ներդաշնակ ու ակտիվ քայլերի պարագայում, լրջորեն հոգ տանելով հասարակական իմունոհամակարգի ամրապնդման մասին:

Միջազգային փորձը վկայում է, որ նման իրավիճակներում ոչ թե դրսևորվել է վախվորած մոտեցում, այլ ավելի է կարելուրվել ակտիվ գործող սահմանադրական վերահսկողության դերը: Գրականության մեջ նույնիսկ կարծիք է հայտնվում, որ Գերմանիայում, Ֆրանսիայում եւ եվրոպական մի շարք այլ երկրներում մասնագիտացված սահմանադրական վերահսկողության ինստիտուտների ծնունդը պայմանավորված էր համակարգային վերափոխումներով թելադրված կոնկրետ խնդիրների լուծմամբ⁷: Մենք այն կարծիքին ենք, որ սահմանադրական վերահսկողությունն ամենից առաջ բնորոշ է դինամիկ ու կայուն զարգացման ուղի բռնած հասարակությանը, որտեղ ժողովրդավարությունը կարգախոսից վեր է անցնում կենսաձեւի, դառնում կենսական անհրաժեշտություն եւ գործելակերպի բովանդակություն՝ առաջին հերթին պետական իշխանությունների համար: Դրա հետ մեկտեղ, սահմանադրական վերահսկողությունը հզոր միջոց է հասարակությունը այդպիսին դարձնելու եւ համակարգային անցումն արագացնելու համար:

Բնականաբար, անցման շրջանում սահմանադրական վերահսկողությունը նույնպես դրսևորվում է որոշ առանձնահատկություններով.

նախ՝ ընտրվում է օբյեկտների եւ սուբյեկտների համեմատաբար նեղ շրջանակ.

երկրորդ՝ այն երկրներում, որտեղ տրված է այդ հնարավորությունը, գերակայում են անհատական դիմումների հիման վրա գործերի քննությունը.

երրորդ՝ համապատասխան սուբյեկտների կողմից լիարժեքորեն չեն օգտագործվում Սահմանադրության գերակայությունն ապահովելու հարցում սահմանադրական դատարանների հնարավորությունները՝ պայմանավորված Սահմանադրության պահպանման ուղղությամբ իրենց իրավասության իրականացման մեխանիզմների անկատարությամբ.

չորրորդ՝ պակաս կարելուրություն է տրվում հետագա վերացական վերահսկողությանը, որը սակայն անցման փուլում ավելի մեծ չափով կարող է նպաստել օրենսդրական համակարգի ներքին հակասությունների հաղթահարմանը եւ Սահմանադրության գերակայության ապահովմանը. հինգերորդ՝ սահմանադրական դատարանները կազմավորման փուլում ինքնահաստատման ու հասարակական վստահության պակաս ունեն, որը թուլացնում է հասարակական գործընթացների վրա ունեցած ներազդեցությունը:

Բնականաբար, այս առանձնահատկությունները տարբեր խորությամբ են դրսևորվում առանձին նորանկախ երկրներում:

Զխորանալով այլ մանրամասների մեջ, նշենք, որ անցումային փուլում առավել քան կարելի է գործուն սահմանադրական վերահսկողության անհրաժեշտությունը, եւ այն իրականացնելու գլխավոր պայմանը բավարար լիազորություններով, գործունեության անհրաժեշտ նախադրյալներ ունեցող ու անկախ գործող սահմանադրական դատարանի ստեղծումն է:

1.5. Սահմանադրական վերահսկողության ինստիտուտների ձեւավորման ու զարգացման պատմական փուլերը

Սահմանադրական վերահսկողության ինստիտուտը պատմական զարգացման տարբեր փուլեր է անցել:

Ներկայումս մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում 19 եւ 20-րդ դարերի ընթացքում սահմանադրական արդարադատության զարգացման փորձի ուսումնասիրումը, քանի որ նկատելի են որակական վերափոխումների մի շարք փուլեր, ինչպես նաեւ կուտակվել է հարուստ փորձ, եւ այն մեծապես կարող է օգնել հատկապես նորանկախ երկրներում սահմանադրական վերահսկողության արդյունավետ համակարգերի արմատավորման գործին:

Պայմանականորեն կարելի է առանձնացնել օրենքի սահմանադրականության հարցի որոշման համակարգային մոտեցման հետեւյալ փուլերը.

1. 1803 -1920 թվականներ,
2. 1920 - 1940 թվականներ,
3. 1945 - 1990 թվականներ,
4. 1990 թվականից հետո:

Առաջին փաստաթուղթը, որն իրավական հիմք դրեց ընդհանուր իրավասության դատարանների համար լուծելու նաեւ նորմատիվ ակտերի սահմանադրականության հարցերը, դա ԱՄՆ Գերագույն դատարանի որոշումն էր « Ուիլյամ Մերբերին ընդդեմ Մեդիսոնի » գործով, որն ընդունվեց 1803թ. փետրվարի 24-ին: Այդ որոշմամբ, փաստորեն, հակասահմանադրական համարվեց 1789 թ. Կոնգրեսի ընդունած դատավարական ակտի այն մասը, որը վերաբերում էր Գերագույն դատարանին վերապահված լիազորություններին (պարագրաֆ 13)⁸: Դասական բանաձեւում է դարձել 1803թ. փետրվարի 24-ի որոշման առնչությամբ ԱՄՆ Գերագույն դատարանի նախագահ Ջոն Մարշալի այն միտքը, որ « Միայն եւ միայն դատական ճյուղի պարտականությունն է ասել, թե ինչ է իրենից ներկայացնում օրենքը: . Սահմանադրությանը անհամատեղելի օրենքն անվավեր է»⁹: Այս բանաձեւումն այսօր դարձել է սահմանադրական վերահսկողություն իրականացնող ընդհանուր իրավասության դատարանների գործունեության գլխավոր նշանաբանը:

Երկրորդ փուլը համընկնում է սահմանադրական վերահսկողության առաջին մասնագիտացված ինստիտուտի ստեղծման հետ: Դա 1920 թ. կազմավորված Ավստրիայի Բարձրագույն սահմանադրական դատարանն էր (ինչպես նաեւ նույն ժամանակաշրջանում ձեւավորված Չեխոսլովակիայի սահմանադրական դատարանը)¹⁰:

Այս փուլը կարելի է նաեւ պայմանականորեն համարել նոր մոտեցման փիլիսոփայության մշակման փուլ: Ինչ վերաբերում է գործնականում նոր համակարգերի ներդրմանը, ապա կատարվեցին միայն առաջին, ու ինչ -որ տեղ նաեւ՝ ձախողված, փորձերը (այդ թվում նաեւ Չեխոսլովակիայում, ու հետագայում՝ Իսպանիայում):

Երրորդ փուլը հետպատերազմյան շրջանն է, երբ եվրոպական երկրներում գրեթե համատարած կազմավորվեցին սահմանադրական դատարաններ՝ առաջնահերթ խնդիր ունենալով ապահովել օրենքների ու նորմատիվ այլ ակտերի համապատասխանությունը հիմնական օրենքին:

Այս շրջանում համայնավար հասարակարգ ու միակուսակցական պետական կառավարման համակարգ ունեցող երկրներում սահմանադրական վերահսկողության ինստիտուտներն ավելի շուտ դիտարկվում էին որպես բուրժուական շքեղություն: Դրան հակառակ, եվրոպական երկրներից շատերը (Ավստրիա, Գերմանիա, Իսպանիա, Իտալիա եւ այլն) խնդիր առաջադրեցին, որ սահմանադրական վերահսկողության առանցքային հարցը հասարակության զարգացման կայունության ապահովումն ու մարդու սահմանադրական իրավունքների եւ ազատությունների պաշտպանությունն է: Բնականաբար,

հետպատերազմյան շրջանում այս երկրների սահմանադրական դատարանները ոչ միայն օժտվեցին նման լիազորությամբ, այլև քաղաքացիներն իրենք իրավունք ստացան՝ ընդհուպ սահմանադրական դատարանում պաշտպանելու իրենց իրավունքները:

Իշխանությունների տարանջատումը եւ զսպումների ու հակակշիռների հստակ համակարգի արմատավորումը, դրա օգնությամբ օրենսդիր, գործադիր ու դատական իշխանությունների ներդաշնակ աշխատանքի ապահովումը ենթադրում էր նաեւ իշխանության տարբեր թելերի միջեւ լիազորությունների հարցով առաջացած վեճերի լուծման արդյունավետ համակարգի արմատավորում: Եվրոպական երկրների փորձը վկայում է, որ հետպատերազմյան շրջանում ձեւավորվող սահմանադրական վերահսկողության մասնագիտացված մարմինների համար այս խնդիրը նույնպես եղել է առանցքայիններից մեկը:

Չորրորդ փուլը համընկնում է համաշխարհային ժողովրդավարական գործընթացների որակական նոր ալիքի՝ ԽՍՀՄ փլուզման, այս տարածքում եւ Արեւելյան Եվրոպայում բազմաթիվ նորանկախ պետությունների կազմավորման շրջանի հետ: Արդեն իսկ նկատի ունենալով Արեւմտյան Եվրոպայի երկրների փորձը, նորանկախ պետություններն իրենց պետական շինարարության ու ժողովրդավարական ինստիտուտների զարգացման առաջին ու արմատական քայլերից մեկը համարեցին սահմանադրական վերահսկողության ամբողջական համակարգերի ստեղծումը: Դա նաեւ պայմանավորված էր, գրեթե բոլոր երկրներում, զգալի դժվարություններով մշակված ու ընդունված հիմնական օրենքի հուսալի պաշտպանության, հասարակությունը ճգնաժամային կառավարման հարթությունից դիմամիկ զարգացման հարթություն փոխադրելու, պետական ու հասարակական կայունությունն ամրապնդելու անհրաժեշտությամբ:

1.6. Սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտները

Սահմանադրական վերահսկողության առանցքային եւ, թերեւս, ամենակարեւոր հարցերից են վերահսկման օբյեկտների հստակեցման եւ սահմանադրական դատարան դիմող սուբյեկտների որոշման հարցերը: Կախված այն բանից, թե ի՞նչ օբյեկտների նկատմամբ է իրականացվում վերահսկողությունը, պարզ է դառնում, թե ինչ խնդիրներ են դրված սահմանադրական դատարանի առջեւ: Ճշտելով այն հարցի պատասխանը, թե ովքե՞ր են իրավասու դիմել սահմանադրական դատարան, կարելի է ամբողջական պատկերացում կազմել տվյալ դատարանի կենսունակության մասին:

Միջազգային փորձը վկայում է, որ սահմանադրական վերահսկողության մասնագիտացված մարմիններ ունեցող երկրները կարելի է պայմանականորեն բաժանել երեք խմբի.

1. Որտեղ սահմանադրական դատարանների վրա է դրված՝

ա) օրենքների եւ այլ նորմատիվ ակտերի սահմանադրականության հարցի լուծման խնդիրը,

բ) լիազորությունների հարցերով պետական իշխանության մարմինների միջեւ առաջացած վեճերի լուծումը,

գ) մարդու իրավունքների պաշտպանության սահմանադրական վերահսկողությունը:

2. Որտեղ իրականացվում են միայն ա) եւ բ) ենթակետերով նախատեսված լիազորությունները:

3. Որտեղ սահմանադրական դատարանները հիմնականում իրականացնում են ա) ենթակետով նախատեսվող գործառույթներ:

Առաջին խմբին կարելի է դասել հետեւյալ երկրները. Ավստրիա, Գերմանիա, Իսպանիա, Պորտուգալիա, Իտալիա, Ռուսաստան, Սլովակիա, Յունգարիա, Սլովենիա, Վրաստան եւ այլն:

Երկրորդ խմբին, որտեղ գլխավոր շեշտը դրվում է իշխանությունների գործունեության սահմանադրական հաշվեկշռի պահպանման վրա, կարելի է դասել Յունաստանը, Բուլղարիան, Թուրքիան, Ղրղզստանը, Լիտվան եւ այլն:

Երրորդ խմբում, որում է նաեւ Հայաստանը, տեղ են գտել այն երկրները, որտեղ Սահմանադրությամբ էապես սահմանափակված է սահմանադրական դատարանների գործողության ոլորտը: Նման համակարգեր գոյություն ունեն նաեւ Ֆրանսիայում, Ռուսիայում, Լեհաստանում, Լատվիայում, Մոլդովայում, Ուկրաինայում, Ղազախստանում, Ուզբեկստանում եւ այլն:

Նկատենք նաեւ, որ տարբեր խմբերի մեջ մտնող երկրների մեծ մասում հատուկ կարեւորվում են ընտրությունների ու հանրաքվեների անցկացման, ինչպես նաեւ քաղաքական կուսակցությունների գործունեության օրինականության ու սահմանադրականության ապահովման խնդիրները, եւ դրանք դարձել են սահմանադրական վերահսկման առարկա: Մասնավորապես, քաղաքական կուսակցությունների գործունեության սահմանադրականության ապահովման նպատակով մի շարք երկրներում սահմանադրական դատարաններին իրավունք է վերապահված յուրաքանչյուր տարի ստուգելու դրանց հաշիվները: Ավելին, օրինակ, Պորտուգալիայում սահմանադրական դատարանի վրա է դրված կուսակցությունների գրանցման հարցը: Այս երկրում սահմանադրական դատարանը վերահսկում է նաեւ պետական պաշտոնյաների եկամուտները՝ աշխատանքի նշանակվելիս եւ ազատվելիս պահանջելով եկամուտների ու սեփականության հայտարարագիր, որը կարող է նաեւ ստուգվել:

Անկախ այն բանից, թե երկիրը որ խմբում է գտնվում եւ որքան է նեղ կամ լայն սահմանադրական վերահսկողության ոլորտը, միեւնույնն է, երկրի առջեւ ծառայած խնդիրների լուծման բնույթից ելնելով պետք է ճշգրտվեն սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտները:

Սահմանադրական դատարանի գործունեության ուղղվածությունը, ինչպես նաեւ արդյունավետությունը նախ պայմանավորված են նրանով, թե որոնք են վերահսկման օբյեկտները, ինչպիսի նորմատիվ ակտերի սահմանադրականության (առանձին երկրներում՝ նաեւ օրինականության) հարցեր պետք է քննության առնի սահմանադրական դատարանը:

Հիմնականում դրանք հետեւյալ իրավական ակտերն են.

- Սահմանադրություն,
- օրենք,
- նորմատիվ այլ ակտեր,
- միջազգային պայմանագրեր,
- դատարանների որոշումներ,
- տեղական ինքնակառավարման մարմինների որոշումներ,
- կուսակցությունների որոշումներ,
- հասարակական կազմակերպությունների որոշումներ:

Վերահսկողության օբյեկտների ընդգրկման շրջանակից ելնելով նախ տարբերակվում են ՀԱՄԱՊԱՐՓԱԿ եւ ՍԱՀՄԱՆԱՓԱԿ վերահսկողություն հասկացությունները: Համապարփակի դեպքում սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտ են բոլոր նորմատիվ ակտերը: Սահմանափակի դեպքում՝ օրենքը սահմանափակում է դրանց շրջանակը (օրինակ, Ղազախստանում՝ միայն օրենքները եւ միջազգային պայմանագրերը, Ֆրանսիայում, Մարոկկոյում, Մոլդովայում, Ռուսիայում, Հունգարիայում, Գաբոնում, Բենինում՝ նաեւ պառլամենտի պալատների կանոնակարգերը, Իտալիայում, Իսպանիայում՝ օրենքի ուժ ունեցող ակտերը, Սլովակիայում՝ գործադիր իշխանության կենտրոնական մարմինների բոլոր իրավական ակտերը՝ այդ թվում նախարարների նորմատիվ որոշումները):

Համապարփակ վերահսկողությունը, որպես կանոն, բնորոշ է ամերիկյան մոդելին, սահմանափակը՝ եվրոպական: Սակայն այս բաժանումը պայմանական է: Ընդ որում, ԱՄՆ - ում սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտ է քրեական կամ քաղաքացիական գործի դատաքննության ընթացքում վիճարկվող ցանկացած օրենսդրական կամ վարչական ակտ:

Եվրոպական շատ երկրներում սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտների շրջանակը գրեթե համապարփակ է (Ավստրիա, Պորտուգալիա, Լեհաստան, Գերմանիա): Օրինակ, Լեհաստանում

Սահմանադրական տրիբունալը որոշում է ոչ միայն օրենքների, այլև կենտրոնական եւ տեղական մարմինների ակտերի սահմանադրականության հարցը:

Որոշ երկրներում սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտ են դառնում տեղական ինքնակառավարման մարմինների ակտերը (Սլովակիա, Սլովենիա, Չեխիա):

Առանձնահատկությունները մեծ են նաեւ դաշնային եւ ունիտար պետություններում: Առաջիններում սահմանադրական վերահսկողությունը կոչված է ապահովելու նաեւ դաշնային շահի գերակայությունը: Ուստի, վերահսկողության օբյեկտ են դառնում նաեւ դաշնության սուբյեկտների նորմատիվ ակտերը:

Մի շարք երկրներում կան օրենքներ, որոնք դուրս են սահմանադրական վերահսկողության շրջանակներից: Օրինակ, Թուրքիայում՝ այն օրենքները, որոնք ընդունվել են հանրապետության կազմավորման ժամանակ, եւ այն դեկրետները, որոնք ունեն օրենքի ուժ եւ ընդունվել են արտակարգ կամ ռազմական դրության ժամանակ (1982թ. Սահմանադրության 174 եւ 148 հոդվածներ):

Վիճահարույց է սահմանադրական եւ հանրաքվեով ընդունված օրենքների՝ սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտ լինելու հարցը:

Կարծիք է հայտնվում, որ նման ակտերը, ինչպես նաեւ Սահմանադրությունը չեն կարող լինել սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտ: Մյուս կողմից առկա է հակափաստարկը, համաձայն որի նույնիսկ Սահմանադրությունը սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտ է, քանի որ պարունակում է գերակայող նշանակություն ունեցող նորմեր: Օրինակ, Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 114 հոդվածով նախատեսված է, որ Սահմանադրության 1, 2 եւ 114 հոդվածները փոփոխման ենթակա չեն: Բացի դրանից, շատ երկրների սահմանադրություններ պարունակում են նորմեր, որոնք կարգավորում են առանձին հոդվածների կամ սահմանադրական դրույթների կիրարկման առանձնահատկությունները: Ավելացնենք նաեւ, որ յուրաքանչյուր իրավական փաստաթուղթ, եթե նույնիսկ նյութական կամ բովանդակային վերահսկման օբյեկտ չէ, ապա անխուսափելիորեն կարող է դառնալ ըստ ձեւի կամ ձեւական վերահսկման օբյեկտ:

Մի շարք երկրներում, օրինակ՝ Ռումինիա, Ղրղզստան, մինչեւ սահմանադրական փոփոխության ընդունումը (պառլամենտ կամ հանրաքվե), այն ներկայացվում է սահմանադրական դատարան: Միայն վերջինիս դրական կարծիքի դեպքում կարող է հետագա ընթացք տրվել (Ռումինիայի սահմանադրական դատարանը 10 օրում պետք է եզրակացություն տա - Սահմանադրության 13 եւ 37 հոդվածներ: Նման կարգ է նաեւ Մոլդովայում՝ 135 եւ 141 հոդվածներ):

Մի շարք երկրներում սահմանադրական դատարանն ունի օրենսդրական նախաձեռնության իրավունք (Ռեբեկատան, «Սահմանադրական դատարանի մասին» օրենք, հոդված 10): Առավել ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ երբ առաջադրվում են սահմանադրական փոփոխություններ, ապա դրանք նախնական պարտադիր վերահսկողության համակարգով քննության են առնվում սահմանադրական դատարանի կողմից:

Քիչ թվով երկրներ կան, որտեղ վերը նշված բոլոր տիպի իրավական ակտերը հանդիսանում են սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտ:

Սահմանադրական արդարադատության զարգացման միտվածությունը սակայն այնպիսին է, որ այդ խումբ երկրների թիվը գնալով ավելանում է: Այս առնչությամբ կան նաեւ լուրջ բանավիճման տեղիք տվող հարցեր: Նախ. Սահմանադրության եւ հանրաքվեով ընդունված օրենքների վերաբերյալ: Քիչ չեն դեպքերը, երբ սահմանադրական դատարաններն անդրադարձել են այս հարցին եւ ընդհուպ որոշումներ են ընդունել՝ հստակեցնելու իրենց դիրքորոշումը: Ֆրանսիայի, Չեխիայի եւ մի շարք այլ երկրների օրինակը վկայում է, որ նման երկրներում հակված են հեռու մնալ Սահմանադրության եւ հանրաքվեով ընդունված օրենքների սահմանադրական վերահսկողությունից:

Անկախ դրանից, սահմանադրական վերահսկողության համակարգը երբեք ավարտուն, ամբողջական ու գործուն չի լինի, եթե այն չի ներառում Սահմանադրության մեկնաբանման իրավունքը եւ բոլոր տիպի նորմատիվ ակտերի սահմանադրական վերահսկողությունը: Այս առումով հարկ է առանձնացնել նաեւ բանավիճային բնույթ կրող հարցերի երկրորդ խումբը: Այն վերաբերում է գործադիր իշխանության կենտրոնական ու տարածքային մարմինների եւ տեղական ինքնակառավարման մարմինների որոշումներին:

Հայաստանի օրինակը վկայում է, որ, բացի կառավարության որոշումներից, նմանատիպ իրավական ակտերը սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտ չեն: Նման վիճակը տիպական է հիմնականում վերոհիշյալ երրորդ խմբում ընդգրկված երկրներին: Մի կողմից, դա բացատրվում է նրանով, որ սահմանադրական դատարանի առջև չի դրվում լիազորությունների հարցով վեճերի լուծման խնդիր, ինչպես նաև դատարանն օժտված չէ անհատական դիմումների հիման վրա քննության առարկա դարձնել այդ ակտերի սահմանադրականության ու օրինականության հարցը՝ կապված մարդու իրավունքների պաշտպանության խնդիրների հետ: Մյուս կողմից՝ փորձ է արվում դատական ընդհանուր համակարգում այս հարցերն ավելի շատ կենտրոնացնել ընդհանուր իրավասության դատարաններում, իսկ սահմանադրական դատարանների ուշադրությունը հատկապես բեւեռել օրենքների եւ միջազգային պայմանագրերի սահմանադրականության ապահովման խնդրի վրա: Նման լուծումը, սակայն, պահանջում է սահմանադրական դատարան - ընդհանուր իրավասության դատական համակարգ գործառնական փոխհարաբերությունների մանրամասն հստակեցում եւ ճշգրիտ սահմանում (լավագույն օրինակ կարող են ծառայել դարձյալ Ավստրիան, Գերմանիան, Իսպանիան կամ Իտալիան), որպեսզի չառաջանան, մի կողմից՝ փակուղային իրավիճակներ, մյուս կողմից՝ խնդրի լուծումը մնա օդից կախված կամ տեղափոխվի վարչական քաջբռնկների ոլորտ:

Ցավոք, այս հարցում Հայաստանում չի գտնվել անհրաժեշտ լուծումը, եւ խնդիրն ամբողջական վերանայման անհրաժեշտություն ունի:

1.7. Սահմանադրական վերահսկողության սուբյեկտները

Հաճախ կարծիք է հայտնվում, որ սահմանադրական վերահսկողությունն իրականացվում է կենտրոնացված կամ ապակենտրոն դատական համակարգի միջոցով, իսկ մյուս բոլոր մարմինները, որոնք ուղղակիորեն առնչվում են այս խնդրի հետ, հանդես են գալիս որպես դատարան դիմող սուբյեկտներ (եթե դա նախատեսված է Սահմանադրությամբ կամ օրենքով): Սա ճիշտ մոտեցում չէ, որը նաև որոշակի շփոթ է առաջացնում: Տարբերակվում են սահմանադրական վերահսկողության սուբյեկտ եւ սահմանադրական դատարան դիմելու իրավունք ունեցող սուբյեկտ հասկացությունները:

Շատ երկրների սահմանադրությունների ուսումնասիրությունը միանշանակ վկայում է, որ տարբեր մարմիններ ուղղակիորեն, այս կամ այն չափով, ունեն սահմանադրական վերահսկողության իրավասություն:

Բնական է, որ կոնկրետ վերահսկողությունն իրականացվում է տարբեր ձեւերով եւ յուրաքանչյուր սուբյեկտի համար օրենքով սահմանված կարգով: Չնայած տարբեր երկրներում այս ամենն ունի իր առանձնահատկությունները, սակայն, ընդհանուր առմամբ որպես սահմանադրական վերահսկողության սուբյեկտ են հանդես գալիս.

- ժողովուրդը (երբ հանրաքվեով ընդունում է Սահմանադրությունը եւ նրանում կատարում փոփոխություն),

- երկրի Նախագահը (երկրներից մեծ մասում Նախագահի երդման տեքստում ամրագրված է Սահմանադրության պաշտպանության պարտավորությունը, իսկ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 49 հոդվածի առաջին մասը սահմանում է, որ Հայաստանի Հանրապետության Նախագահը հետեւում է Սահմանադրության պահպանմանը, ապահովում օրենսդիր, գործադիր եւ դատական իշխանությունների բնականոն գործունեությունը: Նման իրավասությունը պահանջում է նաև հստակ մեխանիզմ),

- հատուկ մասնագիտացված սահմանադրական դատարանները,

- խորհրդարանը,

- ընդհանուր իրավասության դատական համակարգը,

- իրավապահ մարմինները,

- ցանկացած պետական մարմին կամ հասարակական կազմակերպություն (որոնք ապահովում են Սահմանադրությանը համապատասխան որոշումների ընդունում եւ գործունեություն): Այստեղ հատկապես առանձնանում են կառավարությունները, որոնց վերաբերյալ նաեւ Սահմանադրությամբ հատուկ պարտականություններ են նախատեսվում (օրինակ, Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 89 հոդվածի 7 կետով կառավարությունը պարտավոր է միջոցներ ձեռնարկել օրինականության ամրապնդման, քաղաքացիների իրավունքների եւ ազատությունների ապահովման ուղղությամբ):

Մի շարք երկրներում սահմանադրորեն նախատեսված ինստիտուտ է ժողովրդի պաշտպանը, որը նաեւ սահմանադրական վերահսկողության սուբյեկտ է:

Վերահսկողության ձեւերից մեկն էլ այն է, երբ մի շարք երկրներ Սահմանադրությամբ ֆիզիկական ու իրավաբանական անձանց իրավունք են վերապահում չենթարկվել հակասահմանադրական օրենքներին (Գանա, Բենին, Սլովակիա, Գերմանիա): Սա շատ նուրբ եւ խութերով լեցուն հարց է:

Ինչպես արդեն նշել ենք, սահմանադրական վերահսկողության համակարգը թերի է, եթե այն չի ներառում տվյալ ազգի ու երկրի պատմականորեն ձեւավորված հասարակական կեցության ողջ արժեհամակարգի պահպանման ու զարգացման դաշտը: Ուստի, հասարակության յուրաքանչյուր բջիջ յուրովի հանդես է գալիս նաեւ որպես հավաքական ու նոդեւավորված արժեհամակարգի՝ սահմանադրական վերահսկողության սուբյեկտ:

Սահմանադրական վերահսկողության առանցքային հարցերից է, թե ովքե՞ր են դատարան դիմող սուբյեկտները եւ ի՞նչ կարգով են իրականացնում հատկապես վերացական (աբստրակտ) վերահսկողության իրենց իրավասությունը: Որպես կանոն, դրանց թվին են դասվում պետության գլուխը, պառլամենտը եւ դրա անդամների որոշակի մասը, կառավարությունը, ընդհանուր իրավասության դատարանները, քաղաքացիները:

Այստեղ հարկ է նշել, որ մի շարք երկրներում սահմանադրական դատարան դիմող սուբյեկտների ցանկը բավականին ընդարձակ է: Օրինակ, Պորտուգալիայում այդպիսիք են նաեւ նախարարները, պառլամենտի խմբակցությունները, դատախազը, դատավորները, տարածաշրջանային կառավարման մարմինները, քաղաքացիները:

Ռուսաստանում՝ Նախագահ, կառավարություն, Պետական Դումա, Դաշնային խորհուրդ, պատգամավորների մեկ հինգերորդը, բարձրագույն արբիտրաժային դատարանը, գերագույն դատարանը, ցանկացած դատավոր, Դաշնության սուբյեկտների օրենսդիր ու գործադիր մարմինները, ինչպես նաեւ քաղաքացիները՝ եթե օրենքը ոտնահարել է նրանց իրավունքները:

Սիրիայում դիմող սուբյեկտ են միայն երկրի Նախագահը եւ պառլամենտի մեկ քառորդը, Շրի-Լանկայում՝ միայն Նախագահը:

Ֆրանսիայում մինչեւ 1974թ. դիմում էին Նախագահը, կառավարությունը եւ պառլամենտի պալատների նախագահները (այդ ընթացքում սահմանադրական խորհուրդը լսում էր տարեկան միջին հաշվով մեկ գործ՝ սահմանադրականության հարցով): 1974 թվականից դիմող սուբյեկտ դարձան 60 պատգամավոր եւ 60 սենատոր (1974-1991թթ. լսվեց 220 գործ՝ վերջիններիս նախաձեռնությամբ):

Գերմանիայում սահմանադրական դատարան դիմող սուբյեկտների շրջանակն ընդլայնվեց 1969 թվականին:

Որոշ երկրներում սահմանադրական դատարանը գործը կարող է քննել սեփական նախաձեռնությամբ: Առանձին երկրներում օրենքով է նախատեսվում եւ հստակեցվում սահմանադրական դատարանի նախաձեռնության շրջանակները (Ալբանիա, Ավստրիա, Բենին, Գաբոն, Լեհաստան, Ուգանդա): Օրինակ, Ավստրիայի սահմանադրական դատարանը եթե օրենքի որեւէ դրույթի սահմանադրականության հարցով գործ է քննում, ապա կարող է քննության նյութ դարձնել նաեւ տվյալ օրենքի մյուս հոդվածները՝ անկախ այն բանից դիմումում դա նշված է, թե՛ ոչ: Ըդհանրապես իր նախաձեռնությամբ գործի քննումը որպես իրավունք սահմանադրական դատարաններին վերապահելը նպատակահարմար չի համարվում, եւ մենք միանգամայն համամիտ ենք այդ մոտեցման հետ:

Արդյունավետ սահմանադրական վերահսկողության համար անհրաժեշտ նախապայման է նաեւ այն, որ ընդհանուր իրավասության դատարաններն իրավունք ունենան օրենքի սահմանադրականության հարցով օպերատիվ կարգով ուղղակի դիմել սահմանադրական վերահսկողություն իրականացնող մարմնին,

ինչպես նաև հնարավորություն տալ սահմանադրական դատարանին քաղաքացու դիմումի հիման վրա վերանայելու այն դատարանի որոշումը, որը, ըստ դիմողի, հակասահմանադրական իրավանդում է կիրառել:

Ներկայումս ամենահրատապ խնդիրներից մեկը նորմատիվ ակտերի սահմանադրականության որոշման հարցում ֆիզիկական անձանց դիմող սուբյեկտ ճանաչելու հնարավորություն ընձեռելն է: Սա երկակի խնդիր է: Նախ. էապես ընդլայնվում է սահմանադրական դատարան դիմելու իրավունք ունեցող սուբյեկտների շրջանակը եւ վերահսկողությունը դառնում է ավելի գործուն: Երկրորդ՝ առավել կատարյալ է դարձնում մարդու իրավունքների պաշտպանության ներպետական համակարգը:

Անկախ սահմանադրական վերահսկողության համակարգի բնույթից, կարելու է այն է, որ ֆիզիկական անձը նորմատիվ ակտի սահմանադրականության հարցը բարձրացնելու եւ դատական կարգով լուծում ստանալու հնարավորություն ունենա (օրինակ, Սլովենիայում նորմատիվ ակտերի սահմանադրականության հարցով քննվող գործերի շուրջ 80 տոկոսը քննության է ընդունվում ֆիզիկական անձանց դիմումների հիման վրա, 20 տոկոսը՝ պետական մարմինների)¹¹:

Ավելին, սահմանադրական դատարան դիմող սուբյեկտների շարքում տեղ պետք է գտնեն թե տեղական ինքնակառավարման մարմինները (ինչպես գոյություն ունի որոշ երկրներում), եւ թե եկեղեցին (կրոնական կազմակերպությունները): Այս հարցերի առումով նույնպես կան տարբեր մոտեցումներ: Հատկապես դա վերաբերում է կրոնական կազմակերպություններին, որոնք անջատ են պետությունից, սակայն պետք է ի վիճակի լինեն պաշտպանել իրենց սահմանադրական իրավունքները: Այս հարցում, թերեւս, հիմնական օրինակը Գերմանիան է, որտեղ Սահմանադրության 4 հոդվածի առաջին մասում նախատեսված է, որ կրոնական միությունները կարող են սահմանադրականության հարցերով բողոք ներկայացնել, եթե նրանց արմատական իրավունքը՝ դավանանքի ազատության իրավունքը, խախտվել է:

Ավելացնենք նաև, որ ընդհանրապես սահմանադրական վերահսկողության ինստիտուտների գործունեության արդյունավետությունը, դրանց աշխատանքի նպատակայնությունն ու ուղղվածությունը մեծապես պայմանավորված են դիմող սուբյեկտների կազմի խելամիտ ու հաշվեկշռված ընտրությամբ: Լավագույն մոդելը, թերեւս, այն է, երբ սահմանադրական վերահսկողության (ու նաև հսկողության) բոլոր սուբյեկտները, ինչպես նաև քաղաքացիներն՝ իրենց սահմանադրական իրավունքների պաշտպանության հարցով, սահմանադրական դատարան դիմող սուբյեկտներ են:

Ինչ վերաբերում է նորմատիվ ակտերի սահմանադրականության խնդրին, ապա ընդհանուր միտումն այն է, որ պաշլամենտի անդամները՝ հնարավոր նվազագույն թվով, սահմանադրական դատարան դիմելու իրավունք ունենան:

II. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐԸ

Թեմայի հիմնական հարցերն են.

- ի՞նչ է նախնական վերահսկողությունը եւ ինչպե՞ս է այն իրականացվում,
- ինչու՞մ են կայանում հետագա վերահսկողության դերը եւ որո՞նք են դրա առանձնահատկությունները,
- ի՞նչ առավելություններ ու թերություններ ունի կոնկրետ վերահսկողությունը,
- բնութագրել վերացական վերահսկողության դերը սահմանադրական վերահսկողության համակարգում,
- ի՞նչ է իրենից ներկայացնում եւ ինչպե՞ս է իրականացվում պարտադիր վերահսկողությունը,
- ո՞րն է ֆակուլտատիվ վերահսկողության դերը,
- ինչո՞վ է տարբերվում ըստ ձեւի վերահսկողությունն ըստ բովանդակության վերահսկողությունից,

- որո՞նք են սահմանադրական վերահսկողության առանձին ձևերի գործադրման հիմնական առանձնահատկությունները տարբեր երկրներում,

- համեմատական վերլուծությամբ բնութագրել սահմանադրական վերահսկողության առանձին ձևերի առավելություններն ու թերությունները:

2.1. Նախնական վերահսկողություն

Մասնագիտացված ինստիտուտների կողմից սահմանադրական վերահսկողությունն իրականացվում է տարբեր կերպ: Տարբեր են նաև վերահսկողության բնույթը, կարգը, առանձին ձևերի ներդաշնակումն ու գործադրման առանձնահատկությունները:

Սահմանադրական վերահսկողության մասնագիտացված մարմնի կողմից իրականացվող նախնական եւ հետագա վերահսկողությունն հասկացությունների տարանջատման հիմքում միայն պարզ ժամանակային գործոնը չէ, որ դրված է: Այդ տարբերակումն ունի լուջ բովանդակային ընդգրկում: Նախնական վերահսկողությունը ենթադրում է, որ նորմատիվ ակտը, մինչև գործողության մեջ դրվելը, դառնում է սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտ՝ հնարավոր հակասահմանադրական իրավիճակները նախապես կանխելու նպատակով: Այստեղ հնարավոր է երկու տարբերակ. Մի դեպքում, սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտ է նորմատիվ ակտի նախագիծը, մյուս դեպքում՝ արդեն ընդունված, սակայն դեռևս չստորագրված եւ գործողության մեջ չդրված նորմատիվ ակտը:

Առաջին տարբերակն առավելապես բնորոշ է, այսպես կոչված, ֆրանսիական - եվրոպական մոդելին: Ֆրանսիայի սահմանադրական խորհրդի գործունեության բնութագրիչ կողմը հենց օրգանական օրենքների նախագծերի նախնական պարտադիր վերահսկումն է:

Միջանկյալ փուլում նորմատիվ ակտի սահմանադրական վերահսկողության բնութագրիչ օրինակ կարող է ծառայել Ռումինիան: Այս երկրում օրենքի նկատմամբ սահմանադրական վերահսկողությունն իրականացվում է, երբ այն պառլամենտն ընդունել է, սակայն դեռևս նախագահը չի ստորագրվել ու չի դրվել գործողության մեջ:

Ռումինիայի Սահմանադրության 144 հոդվածով նաև նախատեսված է, որ եթե օրենքը հակասահմանադրական է ճանաչվում սահմանադրական դատարանի կողմից, ապա այն պետք է վերադարձվի պառլամենտ՝ վերաքննարկման: Եթե օրենքը վերստին ընդունվում է նույն խմբագրությամբ՝ երկու պալատների անդամների ձայների առնվազն 2/3-ով, ապա օրենքը հաստատվում է:

Մի շարք երկրներում նախնական վերահսկողությունն իրականացվում է հատկապես պառլամենտի պալատների կանոնակարգերի նկատմամբ, որպեսզի օրենքի միջոցով իշխանությունների տարանջատման սահմանադրական հաշվեկշիռը չխախտվի:

Հայաստանի Հանրապետությունում նախնական վերահսկողությունն իրականացվում է միայն միջազգային պայմանագրերի նկատմամբ:

2.2. Հետագա վերահսկողություն

Մինչև սահմանադրական վերահսկողության մասնագիտացված մարմինների ձևավորումը վերահսկողությունն իրականացվում էր միայն գործողության մեջ դրված նորմատիվ ակտերի նկատմամբ: Հետագա վերահսկողության նպատակն է ապահովել իրավանդոյների սահմանադրականությունը դրանց գործադրման ցանկացած փուլում: Նման խնդիր կարող է առաջանալ ոչ միայն այն դեպքում, երբ քննության առարկա է որևէ իրավախախտում, այլև այն դեպքերում, երբ սահմանադրական դատարան դիմելու իրավասություն ունեցող սուբյեկտների կողմից այս կամ այն իրավական ակտի, դրա առանձին դրույթների սահմանադրականությունը ճշտելու անհրաժեշտություն է առաջանում:

Սահմանադրական վերահսկողության ամերիկյան համակարգի առանձնահատկությունն այս հարցում այն է, որ հետագա վերահսկողությունն իրականացնում են բոլոր դատարանները, միայն կոնկրետ գործեր քննելիս եւ կայացրած վճիռը կամ որոշումը վերաբերում է տվյալ իրավահարաբերությունների սուբյեկտներին՝ քննվող գործի կողմերին: Չնայած դրան, յուրաքանչյուր նախադեպ էական նշանակություն ունի հետագայում նմանատիպ գործեր քննելիս:

Հետագա վերահսկողության եվրոպական համակարգն ունի այն առանձնահատկությունը, որ կարող են լինել կամ չլինել ժամանակային սահմանափակումներ: Օրինակ, որպես կանոն, հանրաքվեների արդյունքների հետ առնչվող հարցերով սահմանադրական դատարան կարելի է դիմել արդյունքները հրապարակելուց հետո մեկամսյա ժամկետում (այդպես է նաեւ Հայաստանում):

Եթե նախնական վերահսկողության ժամանակ հիմնականում փոխհարաբերվում են իշխանության առանձին թելեր, ապա հետագա վերահսկողությունը ներառում է հասարակության գրեթե բոլոր շերտերը եւ հնարավորություն է տալիս խորությամբ հաշվի առնել նաեւ իրավակիրառական պրակտիկայի առանձնահատկությունները: Սա հաճախ դառնում է նաեւ օրենսդրական պահանջ: Օրինակ, « Սահմանադրական դատարանի մասին » ՀՀ օրենքի 67 հոդվածով նախատեսված է, որ « Սահմանադրության 100 հոդվածի 1 եւ 2 կետերում նախատեսված հարցերով որոշումն ընդունվում է՝ զնահատելով ինչպես ակտի տառացի իմաստը, այնպես էլ ձեւավորված իրավակիրառական պրակտիկան » :

Հետագա վերահսկողության գլխավոր առաքելությունը փաստորեն հանգում է նրան, որպեսզի ապահովվեն հարափոփոխ հասարակական հարաբերությունների սահմանադրական ներդաշնակությունն ու կայունությունը:

2.3. Կոնկրետ վերահսկողություն

Ըստ բնույթի սահմանադրական վերահսկողությունը կարող է լինել կոնկրետ կամ վերացական (աբստրակտ):

Կոնկրետ վերահսկողությունը կազմում է սահմանադրական վերահսկողության ամերիկյան համակարգի հիմնական բովանդակությունը եւ ենթադրում է, որ նորմատիվ ակտի սահմանադրականության խնդիրն առնչվում է դատաքննության առարկա դարձած այս կամ այն կոնկրետ գործին: Եվրոպական շատ երկրներում նույնպես, առավել եւս երբ գործում է անհատական դիմումների համակարգը, սահմանադրական վերահսկողությունն իրականացվում է նաեւ կոնկրետ վերահսկողության կարգով:

Կոնկրետ վերահսկողությանը հիմնականում բնորոշ են.

- վերահսկողության պայմանավորվածությունը կոնկրետ գործի քննությամբ,
- իրավական ակտի սահմանադրականության մասին որոշման տարածումը տվյալ գործին առնչվող իրավասուբյեկտների վրա,
- առաջին պլան է մղվում անհատական շահերի պաշտպանության խնդիրը,
- ընդհանուր իրավասության դատարանների եւ սահմանադրական վերահսկողություն իրականացնող մարմինների գործառական հստակ փոխհարաբերությունների կանոնակարգվածությունը:

2.4. Վերացական վերահսկողություն

Վերացական (աբստրակտ) վերահսկողությունը բնորոշ է միայն սահմանադրական վերահսկողության եվրոպական համակարգին: Այն ենթադրում է, որ նորմատիվ ակտի սահմանադրականության հարցը

կարող է օրենքով նախատեսված իրավասու անձը բարձրացնել՝ անկախ որեւէ կոնկրետ գործի քննությունից:

Սովորաբար վերացական վերահսկողության դեպքում, որպես կանոն, դիմող սուբյեկտները պետական իշխանության մարմիններն են: Սակայն կան երկրներ, որտեղ քաղաքացիները՝ ոչ միայն կոնկրետ գործով, այլ նաեւ որպես վերացական վերահսկողության սուբյեկտ, նույնպես կարող են դիմել (Բրազիլիա, Մալզազիա): Օրինակ, Բրազիլիայում ցանկացած քաղաքացի կարող է դիմել սահմանադրական վերահսկողության մարմին, եթե գտնում է, որ օրենքը վնասում է ազգային մշակութային ժառանգությանը, շրջակա միջավայրին կամ հասարակական արժանապատվությանը: Եվրոպական շատ երկրներում, որտեղ քաղաքացին նորմատիվ ակտի սահմանադրականության հարցով անմիջապես սահմանադրական դատարան դիմելու իրավունք ունի, նույնպես գործում է վերացական վերահսկողության համակարգը (Իսպանիա, Պորտուգալիա): Ի դեպ, Գերմանիայում սահմանադրականության վերաբերյալ քաղաքացու դիմելու իրավունքը կիրառվում է թե Դաշնային եւ թե Զոդերի մակարդակներում (Բավարիա, Բեռլին, Զեսեն եւ Սաար): Գերմանիայում 1953 - 1984 թթ. դաշնային սահմանադրական դատարանի բոլոր որոշումներից 82-ը եղել է վերացական, 2200-ը՝ կոնկրետ դիմումով: Իտալիայում 1948-1976 թթ. համապատասխանաբար՝ 406 եւ 5761:

Վերացական վերահսկողության դերն առավել կարեւորվում է համակարգային անցումային փուլերում, երբ ակտիվ վերափոխվում է օրենսդրական համակարգը, ընդունվում է նոր Սահմանադրություն կամ կատարվում են էական սահմանադրական փոփոխություններ: Նորանկախ երկրների համար մեծ կարեւորություն է ստանում նաեւ միջազգային հասարակական հարաբերություններին ինտեգրվելն ու միջազգային պայմանագրերի սահմանադրականության ապահովման խնդիրը:

Վերացական վերահսկողությունն ունի կանխարգելիչ մեծ լիցք, պաշտպանում է Սահմանադրության գերակայությունը նորմատիվ ակտերի նախապատրաստման, ընդունման ու գործադրման բոլոր փուլերում:

Վերահսկողության այս ձեւը երաշխիք է դառնում իշխանությունների տարանջատման սահմանադրական հաշվեկշռի պահպանման եւ դրանց ներդաշնակ գործունեության ապահովման համար:

Այս խնդրի արդյունավետ լուծման պայմաններից մեկը վերացական վերահսկողության կարգով սահմանադրական դատարան դիմող սուբյեկտների ճիշտ ընտրությունն է:

Տարբեր են նաեւ վերացական վերահսկողության օբյեկտները: Այսօր դասական կարող է համարվել այն համակարգը, որում վերացական վերահսկողության օբյեկտ են պետական իշխանության բոլոր մարմինների կողմից ընդունվող նորմատիվ ակտերը:

2.5. Պարտադիր վերահսկողություն

Ըստ կարգի սահմանադրական վերահսկողությունը կարող է լինել պարտադիր կամ ֆակուլտատիվ: Պարտադիր է այն վերահսկողությունը, երբ նորմատիվ ակտը սահմանված կարգով պարտադիր քննության է առնվում եւ որոշվում է դրա սահմանադրականության հարցը: Նման օրինակ կարող են ծառայել օրգանական օրենքների սահմանադրական վերահսկողությունը Ֆրանսիայում կամ միջազգային պայմանագրերինը՝ Հայաստանում:

Պարտադիր վերահսկողության օբյեկտ են հաճախ դառնում նաեւ պառլամենտի պալատների կանոնակարգերը, քանի որ դրանք պարունակում են իշխանության այլ թեւերի հետ հարաբերությունները կարգավորող նորմեր:

Պարտադիր վերահսկողությունը հիմնականում կանխարգելիչ բնույթ ունի եւ նպատակ է հետապնդում նախապես բացառել առավել կարեւոր նշանակության իրավական ակտերում հակասահմանադրական նորմի հնարավոր առկայությունը:

Այս կարգը նույնպես մեծ կարեւորություն ունի անցումային փուլում գտնվող երկրների համար:

Ի տարբերություն շատ երկրների, Հայաստանի Հանրապետությունում պարտադիր վերահսկողության օբյեկտ են պետության անունից կնքվող բոլոր միջազգային պայմանագրերը: Ընդ որում, ՀՀ Սահմանադրության հոդված 6 -ում ամրագրված է, որ Հայաստանի Հանրապետության անունից կնքված միջազգային պայմանագրերը կիրառվում են միայն վավերացումից հետո: Վավերացման համար, մինչև Ազգային ժողով դիմելը, ՀՀ Նախագահը օրենքով սահմանված կարգով դիմում է սահմանադրական դատարան:

Սահմանադրական դատարանի որոշումը միջազգային պայմանագրում ամրագրված պարտավորությունների` ՀՀ Սահմանադրությանը համապատասխանելու վերաբերյալ, պայմանագրի վավերացման համար դառնում է պարտադիր նախապայման:

Պարտադիր վերահսկողությունն օժանդակող դեր է կատարում նաեւ օրինաստեղծ գործունեության արդյունավետությունը բարձրացնելու առումով:

2.6. Ֆակուլտատիվ վերահսկողություն

Ֆակուլտատիվ վերահսկողությունն իրականացվում է, երբ նորմատիվ ակտի սահմանադրականության որոշման հարցով, սահմանված կարգով, ըստ ցանկության, դիմում է օրենքով դրա իրավունքն ունեցող սուբյեկտը:

Ֆակուլտատիվ վերահսկողությունը կարող է իրականացվել միայն վերացական վերահսկողության ձեւով: Իր բնույթով ֆակուլտատիվ վերահսկողությունը կարող է լինել ինչպես նախնական, այնպես էլ հետագա: Նախնական ֆակուլտատիվ վերահսկողությունը հիմնականում բնորոշ է այն երկրներին, որտեղ վերահսկողության օբյեկտ են պառլամենտի կողմից ընդունված, սակայն Նախագահի կողմից դեռեւս չստորագրած ու գործողության մեջ չդրված օրենքները:

Հետագա ֆակուլտատիվ վերահսկողությունն արդյունավետ է այն դեպքում, երբ ժամանակային սահմանափակում չկա եւ նման վերահսկողության հարցը կարող են առաջ քաշել հնարավոր մեծ թվով դիմող սուբյեկտներ:

Ֆակուլտատիվ վերահսկողության դեպքում պարտադիր չէ դիմող սուբյեկտի համոզվածությունը տվյալ ակտի կամ դրա առանձին դրույթի Սահմանադրությանը չհամապատասխանելու վերաբերյալ: Հակառակում համոզված չլինելը նույնպես բավարար հիմք է հարցը սահմանադրական վերահսկողության մարմնում քննության առարկա դարձնելու համար:

Վերահսկողության այս ձեւը հնարավորություն է տալիս առավել ճկուն դարձնել սահմանադրական վերահսկողությունը, Սահմանադրության գերակայության ապահովման գործին ակտիվ մասնակից դարձնել իշխանության բոլոր թեւերին:

2.7. Ըստ ձեւի եւ ըստ բովանդակության վերահսկողություն

Սահմանադրական վերահսկողությունը կարող է լինել ձեւական եւ նյութական կամ բովանդակային: Առաջին դեպքում վերահսկման առարկա է դառնում իրավական ակտի ընդունման ձեւի սահմանադրականության կամ օրինականության հարցը : Սահմանադրական վերահսկողության յուրաքանչյուր մարմին պարտավոր է անհրաժեշտ ուշադրություն դարձնել այս հանգամանքին: Հաճախ հակասահմանադրական կարող է լինել նաեւ ակտի ընդունման գործընթացը:

Առանձին երկրներ, ինչպես, օրինակ, Թուրքիան, հատուկ կարեւորում են ձեւական վերահսկողության պարագան: Թուրքիայի Սահմանադրության 148 հոդվածի համաձայն սահմանադրական դատարանը քննում է օրենքների, օրենքի ուժ ունեցող դեկրետների եւ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի ընթացակարգային կանոնների սահմանադրականությունը: Սակայն սահմանադրական լրացումներն ու փոփոխությունները պետք է քննվեն եւ ստուգվեն միայն դրանց ընդունման կարգի պահպանման

տեսակետից: Սահմանադրական դատարանի կողմից չի կարող քննվել օրենքի ուժ ունեցող այն իրավական ակտերի (դեկրետների) սահմանադրականության հարցը, որոնք ընդունվել են արտակարգ իրավիճակներում, ռազմական դրության կամ պատերազմի պայմաններում:

Ըստ ձեւի ստուգման դիմում կարող են ներկայացնել Հանրապետության Նախագահը կամ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի անդամների առնվազն 1/5-ը: Ձեւական թերությունների պատճառաբանությամբ ուժը կորցրած ճանաչելու վերաբերյալ դիմումներ տրվել եւ առարկություններ արվել չեն կարող օրենքի ստորագրումից (ուժի մեջ մտնելուց) 10 օր հետո:

Բովանդակային վերահսկողությունը վերաբերում է նորմատիվ ակտի էությանը: Խնդիրն այն է, թե նրանում բովանդակած լուծումները որքանով են համապատասխանում սահմանադրությամբ ամրագրված նպատակներին, սկզբունքներին, կոնկրետ լուծումների բնույթին:

Սահմանադրական վերահսկողության մարմինների համար չափազանց կարեւոր է, որպեսզի մնան հարցերի քննության ժամանակ Սահմանադրությունը դիտվի որպես մի ամբողջություն՝ ներդաշնակ լուծումների մի համակարգ:

Անկախ նրանից՝ սահմանադրական վերահսկողության մարմինը օժտված է Սահմանադրության մեկնաբանման իրավասությամբ, թե՛ ոչ, վերահսկողության մնան ձեւն անուղղակիորեն ենթադրում է նաեւ Սահմանադրության մեկնաբանություն:

2.8. Սահմանադրական վերահսկողության առանձին ձեւերի գործադրման առանձնահատկությունները տարբեր երկրներում

Միջազգային փորձը վկայում է, որ յուրաքանչյուր երկրում առկա են սահմանադրական վերահսկողության տարբեր ձեւերի գործադրման որոշ առանձնահատկություններ:

Ամենաընդհանուր գծերով տարբերվում են, նախ, ամերիկյան եւ եվրոպական համակարգերը, որոնց արդեն անդրադարձել ենք:

Մասնագիտացված սահմանադրական վերահսկողության համակարգերում կարելի է առանձնացնել տարբեր ձեւերի գործադրման հետեւյալ բնորոշ առանձնահատկությունները.

նախ. նախապատվությունն այս կամ այն ձեւի նկատմամբ (Ֆրանսիա, Ռուսիան, Լեհաստան, Ղազախստան եւ այլն՝ գերակայողը նախնական վերահսկողությունն է, Գերմանիա, Իսպանիա, Ավստրիա, Պորտուգալիա, Հունգարիա, Ռուսաստան եւ այլն՝ տիրապետողը հետագա վերահսկողությունն է):

երկրորդ՝ պարտադիր վերահսկողության բացառումը զգալի թվով երկրների կողմից (Օրինակ, Գերմանիա, Իտալիա, Ավստրիա, Իսպանիա, Սլովենիա, Հունգարիա եւ այլն):

երրորդ՝ Տարբեր ձեւերի գործադրման կարգերի տարբերությունները: Օրինակ, Գերմանիայում անհատական դիմումներով չեն կարող պահանջվել գործերի բանավոր քննություն, եւ անհատական գանգատներ կարող են ներկայացվել վիճարկվող ակտը կամ դատական որոշումն ընդունելուց հետո մեկամսյա ժամկետում:

Ֆրանսիայում պարտադիր վերահսկողության օբյեկտ են ոչ միայն օրգանական օրենքներն ու պառլամենտի երկու պալատների կանոնակարգերն, այլեւ այն օրենքները, որոնք առնչվում են մարդու իրավունքներին ու ազատություններին: Ինչ վերաբերում է սովորական օրենքներին, ապա մինչեւ դրանց ստորագրումը եւ հրապարակումը, Նախագահը, վարչապետը, Ազգային ժողովի նախագահը, Սենատի նախագահը, 60 պատգամավորներ կամ 60 սենատորներ կարող են վերացական ֆակուլտատիվ վերահսկողության կարգով դիմել սահմանադրական խորհուրդ: Տիպականն այն է, որ Ֆրանսիայում էապես սահմանափակ է մասնագիտացված մարմնի կողմից նորմատիվ ակտերի հետագա ու կոնկրետ սահմանադրական վերահսկողության հնարավորությունը:

Ուշագրավ առանձնահատկություններ կան Պորտուգալիայում: Այս երկրում սահմանադրական դատարանն իրավասու է նաև (Սահմանադրության 280 հոդված) քննելու ընդհանուր իրավասության դատարանների դատական հետելյալ որոշումները.

ա) իրավական նորմի հակասահմանադրականության վերաբերյալ դիմումը մերժելու մասին դատարանի որոշումը,

բ) դատաքննության ընթացքում իրավական նորմի սահմանադրականության վերաբերյալ որոշման փոփոխության մասին ընդունած որոշումը,

գ) երբ դատարանը մերժում է այն դիմումը, որը վերաբերում է ենթաօրենսդրական իրավական ակտի՝ օրենքին հակասությանը ,

դ) երբ որոշում է ընդունում մերժել տեղական մարմնի կամ սուբյեկտի դիմումն իրավական նորմի՝ տեղական կամ հանրապետական օրենքին հակասելու հարցի վերաբերյալ,

ե) երբ դատարանը մերժել է իշխանության հանրապետական մարմնի կամ սուբյեկտի դիմումը տարածքային մարմնի իրավական ակտի օրինականության վերաբերյալ:

Սահմանադրական դատարանն իրավասու է քննել նաև դատարանների այն որոշումների վերաբերյալ զանգատները, որոնք վերաբերում են այդ որոշումների հակասահմանադրականությանը կամ հակաօրինականությանը:

Նախագահի դիմումի հիման վրա, մինչև օրենքի ստորագրումը կամ միջազգային պայմանագրի վավերացումը, Պորտուգալիայի սահմանադրական դատարանը որոշում է դրանց սահմանադրականության հարցը: Հիմնական առանձնահատկությունն այն է (ինչպես Ռումինիայում), որ պառլամենտը կարող է ձայների 2/3-ով վերահաստատել իր ընդունած ակտը կամ նորմը: Սահմանված է օրենքների որոշակի շրջանակ (մասնավորապես, ընտրությունների, հանրաքվեի, սահմանադրական դատարանի, պաշտպանության, արտակարգ իրավիճակի մասին եւ այլն, որոնք պետք է ընդունվեն ձայների որակյալ մեծամասնությամբ), որոնց նախնական վերահսկողության հարցով սահմանադրական դատարան կարող են դիմել վարչապետը կամ պատգամավորների 1/5-ը: Իսկ նախարարները կարող են նախնական վերահսկողության հարցով դիմել տարածքային (ռեգիոնալ) օրենսդրության հարցերով:

Հետաքրքիր առանձնահատկություններ կան գործերի քննության դատավարական կարգի առումով: Վերացական վերահսկողության հարցերով որոշումներն ընդունվում են դատարանի ամբողջ կազմով, իսկ կոնկրետ վերահսկողության հարցերով քննությունը կազմակերպում եւ որոշում են ընդունում 6-ական անդամից կազմված պալատները: Նախատեսված է նաև, որ նախագահը կարող է որեւէ կոնկրետ գործի քննությունը նույնպես փոխադրել լիազումար միստի:

Պորտուգալիայի սահմանադրական արդարադատության էական առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ գործում է, այսպես կոչված, խառը տիպի համակարգ: Այսինքն՝ կոնկրետ գործերով նորմատիվ ակտերի սահմանադրականության հարցը որոշելու իրավասություն ունեն նաև ընդհանուր իրավասության բոլոր դատարանները: Միաժամանակ նրանց որոշումներն այդ հարցերով կարող են զանգատարկվել սահմանադրական դատարան: Դիմողը նույնպես կարող է պահանջել սահմանադրականության հարցի որոշումը փոխադրել սահմանադրական դատարան: Բոլոր դեպքերում, կոնկրետ գործերով ընդունված որոշումները տարածվում են միայն տվյալ գործի վրա:

Սահմանադրական դատարանը որոշումներ է ընդունում նաև ենթաօրենսդրական ակտերի՝ օրենքներին համապատասխանության հարցերի վերաբերյալ: Սովորաբար այսպիսի վերահսկողությունը կոնկրետ է:

2.9. Սահմանադրական վերահսկողության տարբեր ձևերի առավելություններն ու թերությունները

Սահմանադրական վերահսկողության առանցքային հարցերից է վերահսկման տարբեր ձևերի ներդաշնակ համակարգի ընտրությունը: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է խորությամբ պարզել վերահսկման յուրաքանչյուր ձևի համեմատական առավելություններն ու թերությունները: Ամենից առաջ

նշենք նախնական (կամ կանխարգելող) եւ հետագա (կամ վերջնական) ձեւերի առավելություններն ու թերությունները:

Նախնական (կանխարգելող) վերահսկողության առավելություններն են.

1. սահմանադրականության հարցի նախօրոք հստակեցումը, որն ամրապնդում է իրավական համակարգի հուսալիությունը,
2. նպաստում է օրենսդրի առավել արդյունավետ աշխատանքին եւ նրա հեղինակությանը՝ հետագայում հակասահմանադրական չհամարելով արդեն ընդունված ակտը,
3. կանխում է այն բարդությունները, որոնք կարող են առաջանալ, եթե տարիներ շարունակ գործող օրենքը կամ դրա դրույթը ճանաչվի հակասահմանադրական,
4. նախքան միջազգային պայմանագրի վավերացումը եւ պետության կողմից միջազգային պարտավորությունների ստանձնումն ապահովում է այդ պարտավորությունների սահմանադրականության հարցի վերջնական հստակեցումը:

Նախնական վերահսկողության թերություններն են.

1. հաճախ նորմերի փաստացի եւ հնարավոր հետեւանքները հնարավոր չէ միարժեք պարզել վաղ փուլում: Առաջին հայացքից սահմանադրական գնահատված օրենքը կամ դրա դրույթը գործադրելու ընթացքում կարող են դրսեւորվել որպես հակասահմանադրական, երբ հարցը վերաբերում է կոնկրետ դեպքերի կամ կոնկրետ շահերի բախման,
2. մեկ կամ մի քանի շաբաթվա ընթացքում օրենքի (հաճախ հարյուրավոր հոդվածներով) վերաբերյալ որոշում կայացնելը, ընդ որում՝ վերջնական, դժվարին խնդիր է,
3. սոցիալական եւ տնտեսական, ինչպես նաեւ հասարակական պայմանները, որոնց ի սկզբանե հասցեագրված է եղել օրենքը, կարող են որակական փոփոխություն կրել, որի պայմաններում օրենքի գործողությունը կարող է հանգեցնել հակասահմանադրական վիճակի: Դրա պատճառով այն նախապես սահմանադրական չի կարող համարվել,
4. օրենսդրական նորմերի նախնական վերահսկողությունը կարող է խոչընդոտել օրենսդիր մարմնին արագ արձագանքելու շատ հարաբերությունների անհապաղ կանոնակարգմանը, հատկապես, եթե սահմանադրական դատարան գործի հարուցումը, ինքնաբերաբար, արգելակում է օրենքի գործադրումը մինչեւ դատարանի որոշման ընդունումը:

Այս թերությունները հնարավոր է հաղթահարել վերահսկողության երկու ձեւերի ներդաշնակման միջոցով: Սխալ է խնդրի լուծումը փնտրել մեկ կամ մյուս ծայրահեղության մեջ՝ ընտրելով ձեւերից մեկը եւ մերժելով մյուսը: Չափազանց կարելի է բացահայտել ու գործադրել յուրաքանչյուր ձեւի դրական ներուժը: Նկատի ունենալով, որ հիմնական ժխտողական վերաբերմունքը դրսեւորվում է նախնական վերահսկողության նկատմամբ, ուստի անհրաժեշտ է ընդգծել, որ նախընտրելի է, երբ.

1. պառլամենտի պալատների կանոնակարգերը ենթակա են նախնական պարտադիր վերահսկման,
2. նախնական վերահսկողությունն իրականացվում է պառլամենտի կողմից օրենքն ընդունելուց հետո,
3. նախնական վերահսկողության դեպքում դիմող սուբյեկտներ են հանդես գալիս պառլամենտի անդամների 1/5-ը, Հանրապետության Նախագահը, կառավարությունը,
4. սահմանադրական դատարանն իրավունք ունի օրենքով սահմանված դեպքերում եւ կարգով վերանայելու իր որոշումը:

Կցանկանայինք հատուկ կարելուրել նաեւ այն հանգամանքը, որ անցումային փուլում, արտակարգ իրավիճակներում առավել կարելուր է հնարավոր բացասական դրսեւորումների կանխարգելումը, քան թե

դրանց հետեւանքների հաղթահարումը: Այս առումով նույնպես չափազանց կարեւորվում է նախնական վերահսկողությունը:

Տարբեր ձեւերի համադրումը նույնպես ծնունդ է խնդիրներ: Օրինակ, սահմանադրական վերահսկողության մարմինը կարող է նախնական վերահսկողությամբ օրենքը ճանաչել սահմանադրական, սակայն հետագայում, կոնկրետ վերահսկողության պարագայում, հակասահմանադրականության իրավիճակի առջեւ հայտնվել: Այստեղից հետեւում է, որ խստորեն պետք է հստակեցվեն նախնական եւ հետագա վերահսկողության շրջանակները:

Ինչպես նշվեց, կարեւոր է նախնական վերահսկողության պահի ընտրությունը՝ մինչեւ օրենսդրի կողմից որոշում կայացնելը, թե՛ դրանից հետո: Վերջին դեպքում առավելությունն այն է, որ, նախ՝ օրենսդիրն ինքը կարող է վերացնել թերությունը եւ, երկրորդ՝ սահմանադրական դատարանը չի միջամտի օրինաստեղծ գործունեությանը: Մյուս դեպքում նպատակասլաց են դարձվում խորհրդարանական քննարկումները եւ օրենսդիրն հնարավորություն է ընձեռվում խուսափել հակասահմանադրական նորմ ընդունելուց: Այսուհանդերձ, այս ձեւը փոխում է դատարանի գործառական դերը, եւ գերադասելի է առավելագույնս նեղացնել չընդունված ակտի վերահսկողության շրջանակները:

Դեռեւս մեծ տարակարծությունների առարկա հանդիսացող հարցերից մեկն էլ այն է, թե ի՞նչ պետք է անել, երբ հակասահմանադրական իրավիճակն առաջանում է ոչ թե այս կամ այն նորմը կիրառելու հետեւանքով, այլ պետական իշխանության որեւէ մարմնի կողմից իր սահմանադրական պարտականությունները չկատարելու (կամ ժամանակին չկատարելու), ինչպես նաեւ անհրաժեշտ օրենսդրական ակտը նախատեսված ժամկետներում չընդունելու հետեւանքով: Օրինակ, Հայաստանի Հանրապետությունում նման իրավիճակ կարող է առաջանալ, եթե նախատեսված ժամկետներում չկատարվեն ՀՀ Սահմանադրության 116 հոդվածի 7, 9, 10 կետերի պահանջները:

Նման իրավիճակները, որոնք դարձյալ հիմնականում բնորոշ են անցման փուլերին, գրեթե ոչ մի երկրում սահմանադրորեն հստակ կանոնակարգված չեն: Սակայն ձեւավորվել է պրակտիկա, երբ այդ խնդիրն լուծում է տալիս սահմանադրական դատարանը: Այս հարցում որոշ փորձ ունեն հատկապես Պորտուգալիայի, Իտալիայի, Հունգարիայի սահմանադրական դատարանները¹²: Նման խնդրի առաջացման դեպքում, որպես կանոն, սահմանադրական դատարան դիմող սուբյեկտ են հանդես գալիս կամ երկրի Նախագահը կամ մարդու իրավունքների պաշտպանը (եթե կա նման ինստիտուտ):

Նորանկախ երկրների համար անհրաժեշտ է, որպեսզի այս հարցը դառնա իշխանության տարբեր թեւերի փոխհամաձայնեցված գործողության առարկա: Մասնավորապես Հայաստանի Հանրապետությունում նման վիճակից խուսափելու եւ Սահմանադրության անցումային դրույթներով նախատեսված ժամկետներում անհրաժեշտ աշխատանքներն իրականացնելու նպատակով ընտրվեց, այսպես կոչված, կանխարգելիչ ճանապարհը: ՀՀ Նախագահի հրամանագրով, Սահմանադրության 49 հոդվածի առաջին մասի հիման վրա, օրենսդիր, գործադիր եւ դատական իշխանությունների ներկայացուցիչների կազմով, ձեւավորվեց դատաիրավական բարեփոխումների իրականացման աշխատանքները համակարգող պետական հանձնաժողով: Առանց նման համագործակցված աշխատանքի այդպիսի խնդիրների լուծումը կարող է մտնել փակուղի:

Առկա է անցման փուլին բնորոշ մեկ այլ խնդիր եւս: Դա, մի կողմից օրենսդրական վակուումն է, մյուս կողմից՝ օրենսդրական համակարգի ներքին հակասությունները: Օրինակ, Ռուսաստանում փորձագետների զնահատմամբ դաշնային օրենքների 70 տոկոսը պարունակում է Սահմանադրությանը չհամապատասխանող դրույթներ¹³: Գրեթե համանման վիճակ գոյություն ունի նորանկախ երկրների մեծ մասում: Հայաստանի Հանրապետությունում այսօր գործում են երեք բնույթի նորմատիվ ակտեր.

- ա) ընդունված խորհրդային ժամանակներում,
- բ) ընդունված մինչեւ Սահմանադրության ընդունումը,
- գ) ընդունված Սահմանադրության ընդունումից հետո:

Որքանով են այդ բոլորը գերծ ներքին հակասություններից եւ ինչպիսի՞ն է Սահմանադրությանը դրանց համապատասխանությունը, ոչ- ոք չի կարող ասել: Բանն այն է, որ իշխանության որեւէ օղակում այս ուղղությամբ ծրագրավորված աշխատանք չի տարվում, իսկ սահմանադրական դատարանը, Սահմանադրության 101 հոդվածի պահանջներից ելնելով, գործեր քննում է միայն համապատասխան դիմումի առկայության դեպքում: Այն փաստը, որ նման պարագայում մեկ տարվա ընթացքում սահմանադրական դատարան օրենքի սահմանադրականության հարցով ընդամենը մեկ դիմում է ստացվել, ակնհայտորեն խոսում է պետական մեքենայի անկատարության եւ թույլ իմունոհամակարգի

մասին: Բացի դրանից, ՀՀ Սահմանադրության 116 հոդվածի երկրորդ մասով սահմանված է, որ Հայաստանի Հանրապետության օրենքները եւ մյուս իրավական ակտերը գործում են այնքանով, որքանով չեն հակասում Սահմանադրությանը: Բայց ո՞վ եւ ինչպե՞ս է որոշում՝ կա հակասություն, թե՛ ոչ, եթե այս հարցով սահմանադրական դատարան, նրա ստեղծման օրվանից շուրջ մեկուկես տարվա ընթացքում, միայն մեկ դիմում է եղել, իսկ ընդհանուր իրավասության դատարանները սահմանադրական դատարանի հետ գործառնական որեւէ առնչություն չունեն: Բնական է, որ նման վիճակն անհապաղ շտկման անհրաժեշտություն ունի: Առավել արդյունավետ ուղին, որի մասին վկայում է նաեւ միջազգային փորձը, սահմանադրական դատարան դիմող սուբյեկտների ցանկի լուրջ ընդլայնումն է: Տվյալ պարագայում նկատի ունենք նման իրավունքի ընձեռումն ընդհուպ պատգամավորական յուրաքանչյուր խմբակցության, կառավարությանը, ընդհանուր իրավասության դատարաններին եւ այլն:

Ուշադրության է արժանի այն փորձը, երբ սահմանադրական դատարաններին իրավունք է վերապահվում այս հարցերով տարեկան ուղերձով դիմելու պառլամենտին:

III. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՎԵՐԱՏՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

Թեմայի հիմնական հարցերն են.

- բնութագրել սահմանադրական վերահսկողության ամերիկյան համակարգը: Որո՞նք են այդ համակարգի բնորոշ գծերն ու առանձնահատկությունները,
- ինչու՞ է ինչպե՞ս ձեւավորվեց սահմանադրական վերահսկողության եվրոպական համակարգը: Որո՞նք են դրա բնորոշ գծերն ու հիմնական առանձնահատկությունները,
- որո՞նք են սահմանադրական վերահսկողության մասնագիտացված մարմինների կազմավորման առանձնահատկությունները,
- ինչպիսի՞ն են սահմանադրական դատարանների փոխհարաբերությունները դատական իշխանության համակարգի այլ մարմինների հետ,
- ինչպիսի՞ գործառնական փոխհարաբերություններ են հաստատվում սահմանադրական դատարանների եւ պետական իշխանության այլ մարմինների միջեւ,
- որո՞նք են սահմանադրական վերահսկողության մարմինների անկախության երաշխիքները:

3.1. Սահմանադրական վերահսկողության ամերիկյան համակարգը եւ դրա առանձնահատկությունները

Այսօր աշխարհի 164 երկրներ իրականացնում են նորմատիվ ակտերի սահմանադրական վերահսկողություն: Դրանցից 74 - ուն գործում է մասնագիտացված կամ եվրոպական ինստիտուցիոնալ համակարգ, 48 - ուն՝ սահմանադրական վերահսկողության ամերիկյան մոդելը, 30-ում՝ այդ երկուսի հիման վրա ձեւավորված խառը ձեւը: Մի շարք երկրներում գործում է պառլամենտական վերահսկողության տարբերակը: Եվրոպական - ֆրանսիական տարատեսակ համակարգ է գործում աշխարհի շուրջ 25 երկրներում:

Սահմանադրական վերահսկողության ամերիկյան մոդելը, որին բնորոշ է վերահսկողության իրականացումն ընդհանուր իրավասության դատարանների միջոցով, գործում է նաեւ Արգենտինայում, Մեքսիկայում, Բոլիվիայում, Բրազիլիայում, Կոլումբիայում, Նիկարագուայում, Սկանդինավյան երկրներում (Ռանիա, Նորվեգիա, Շվեդիա), Անգլիական դոմինիոններում՝ Ավստրալիա, Կանադա, Նոր

Զելանդիա, Հարավաֆրիկյան Միություն, ինչպես նաև Ճապոնիայում, Հնդկաստանում, Մալազիայում եւ մի շարք այլ երկրներում:

Այս համակարգն ունի նաև այն առանձնահատկությունը, որ երկրներից մի մասում՝ ԱՄՆ, Ճապոնիա, Սկանդինավյան երկրներ եւ այլն, սահմանադրական վերահսկողություն իրականացնում են ընդհանուր իրավասության բոլոր դատարանները: Մյուս խմբում (Գանա, Էստոնիա եւ այլն)՝ միայն ընդհանուր իրավասության դատարանների բարձրագույն ատյանը:

Առանձնահատկություններ կան նաև դաշնային կառուցվածք ունեցող երկրներում: ԱՄՆ -ում, Ավստրալիայում, Կանադայում, Հնդկաստանում, Մալազիայում եւ մի շարք այլ երկրներում նաև նահանգներն ունեն նման համակարգ, չնայած, որ, ի տարբերություն մյուս երկրների, ԱՄՆ - ում գործում է դաշնային եռաստիճան դատական համակարգ: Սահմանադրական արդարադատություն իրականացնող ընդհանուր իրավասության դատարանների գերագույն ատյանների անդամների նշանակումն իրականացվում է իշխանության մյուս մարմինների միջոցով: Սակայն դրա ձեւերը տարբեր են: Օրինակ, Շվեյցարիայի Դաշնային դատարանի անդամներին ընտրում է խորհրդարանը, ԱՄՆ - ում Գերագույն դատարանի անդամներին նշանակում է Նախագահը, որից հետո ներկայացնում Սենատի հաստատմանը (ԱՄՆ Գերագույն դատարանը կազմավորվել է 1789թ.եւ ներկայումս կազմված է 9 անդամից, որոնք նշանակվում են անփոփոխելիության սկզբունքով եւ պաշտոնավարում են այնքան ժամանակ, քանի դեռ նրանց վարքն անբասիր է): Իսկ , օրինակ, Գանայում՝ Նախագահի ներկայացմամբ հաստատում է պաշտամենտը:Ֆիլիպիններում նշանակում է Նախագահը՝ դատավորների եւ փաստաբանների խորհրդի կողմից յուրաքանչյուր տեղի համար ներկայացված երեքական թեկնածուներից:

Շվեդիայում սահմանադրական արդարադատությունն իրականացնում են Գերագույն դատարանը եւ Գերագույն վարչական դատարանը: Դատավորներին նշանակում է կառավարությունը (ընդհանուր թիվն է 18 մարդ, որոնց առնվազն 2/3-ը պետք է լինեն իրավաբաններ): Նշանակվում են անփոփոխելիության սկզբունքի հիման վրա եւ պաշտոնավարում մինչեւ 65 տարին լրանալը:

Հետաքրքիր առանձնահատկություն ունի Ճապոնիայի Գերագույն դատարանի ձեւավորումը: Այն կազմված է 15 անդամից, որոնք Ճապոնիայի Սահմանադրության համաձայն (հոդվ.79) ցմահ նշանակվում են Կաբինետի կողմից: Դատարանի նախագահին նշանակում է Կայսրը: Պաշտամենտի հաջորդ ընտրություններում եւ հետագայում, 10 տարի անց, առաջիկա ընտրություններում նշանակված դատավորները պետք է ստանան ժողովրդի վստահությունը (նման մեխանիզմ կիրառվում է նաև ԱՄՆ նահանգային դատավորների նշանակման պարագայում՝ թվով 42 նահանգում):

Հիշատակման արժանի է նաև սահմանադրական վերահսկողության համակարգը Դանիայում: Դանիական Թագավորությունում Թագավորի կողմից 1661 թվականի դեկրետով ստեղծվել է գերագույն դատարան: Սակայն 1849 թվականի Սահմանադրության հիման վրա, դառնալով սահմանադրական միապետություն, երկրում միաժամանակ դատարանը դարձավ անկախ մարմին ու ստանձնեց նաև սահմանադրական վերահսկողության առաքելությունը: Դանիայում ներկայումս գործում են օկրուգային, բարձրագույն եւ գերագույն դատարաններ (եռաստիճան համակարգ է): Սահմանադրական վերահսկողության հարցերը հիմնականում լսվում են Գերագույն դատարանում: Սակայն այս երկրում արդարադատության նախարարն իրավասու է վճռել այս կամ այն հարցը տարբեր աստիճանի դատարաններում լսելու խնդիրը:

Ավելացնենք նաև, որ Գերագույն դատարանը կազմված է նախագահից ու 14 անդամից: Բոլորին նշանակում է Թագուհին՝ արդարադատության նախարարի ներկայացմամբ, անժամկետ:

Նախորդ հարյուրամյակում՝ ամբողջ աշխարհում, եւ ներկայումս նշված երկրներում գործող սահմանադրական վերահսկողության ամերիկյան համակարգը բնութագրվում է հետեւյալ հիմնական հատկանիշներով.

- այն ունի համընդգրկուն բնույթ, ներառում է ոչ միայն օրենքներն, այլեւ՝ ցանկացած նորմատիվ ակտ,
- վերահսկողությունն իրականացվում է ապակենտրոնացված, ցանկացած դատարանի կողմից, ոչ կանոնավոր պարբերականությամբ, ցանկացած գործ քննելիս, կոնկրետ գործի քննության ընթացքում՝ եթե օրենքը կամ նորմատիվ ակտն առնչվում է տվյալ գործը հարուցողի կոնկրետ շահերին,
- ունի հարաբերական բնույթ, քանի որ դատարանի վճիռը պարտադիր է միայն դատական կողմերի համար եւ չի տարածվում իրավունքի կիրառման ամբողջ դաշտի վրա:

3.2. Սահմանադրական վերահսկողության եվրոպական համակարգը եւ դրա առանձնահատկությունները

Ինչու՞ 20-րդ դարի եվրոպական չնդունեց սահմանադրական վերահսկողության ամերիկյան մոդելը: Այս հարցին շատերն են փորձել պատասխանել: Մի դեպքում պատասխանը փնտրվել է «օրենք» եւ «Սահմանադրություն» հասկացությունների տարաբնույթ ընկալման հարթությունում: Մեկ այլ դեպքում շեշտը դրվել է դատարանակազմության եւ դատավորների գործելակերպի առանձնահատկությունների վրա (հատկապես կարելորելով դատարանի անկախության աստիճանի եւ դատավորների կողմից օրենքի սահմանադրականության հարցով վճիռ կայացնելու ունակության պարագաները): Երրորդ դեպքում առաջին պլան են մղվել տվյալ երկրում հասարակության առջեւ ծառայած խնդիրների բնույթն ու դրանց լուծման բնորոշ առանձնահատկությունները:

Այսպես թե այնպես, մեկ դարից ավելի ամբողջ աշխարհում սահմանադրական վերահսկողության լիազորություններն իրականացրեցին ընդհանուր իրավասության դատարանները: Սակայն 20 -րդ դարի սկզբների հասարակական կյանքի վայրիվերումները՝ իշխանությունների տարանջատման պայմաններում, մասնագետների շրջանում առաջ բերեցին մի շարք մտահոգություններ.

1. հնարավոր էր դառնում օրենքի միջոցով իշխանության չափազանց մեծ կենտրոնացում, ընդհուպ՝ բռնազավթում,¹⁴

2. հասարակական կյանքի եւ դրան համապատասխան օրենսդրության արագ փոփոխման պայմաններում միայն կոնկրետ գործերով իրականացվող վերահսկողությունն ակնհայտորեն անբավարար էր սահմանադրական արդյունավետ վերահսկողության համար,

3. իշխանությունների տարանջատման պայմաններում հասարակական անկայունության գլխավոր դետոնատորը դարձել էր իշխանության տարբեր ճյուղերի պայքարը՝ միմյանցից լիազորություններ կորզելու համար:

Բացի վերոհիշյալներից, մեր կարծիքով, այլ էր նաեւ մոտեցման մեթոդաբանությունը: Առաջին պլան մղվեց ոչ միայն կոնկրետ մարդու կոնկրետ շահերից բխող եւ միայն նրան առնչվող խնդրի լուծումը, այլ օրենսդրական դաշտի սահմանադրականության ապահովման միջոցով հասարակական կայունության ու առաջընթացի խթանման խնդիրը: Առաջին պլան մղվեց կայուն պետություն, դինամիկ առաջընթաց կարգախոսը:

Եվրոպական համակարգում ըստ առաջնայնության առանձնացվեց երեք գերխնդիր.

ա) նորմատիվ ակտերի սահմանադրականության ապահովում եւ դրա միջոցով իշխանության տարանջատված թեւերի սահմանադրորեն ամրագրված ֆունկցիոնալ հավասարակշռության պահպանում,

բ) լիազորությունների հարցով իշխանության տարբեր մարմինների միջեւ առաջացած վեճերի լուծման խնդրի հստակ կանոնակարգում,

գ) մարդու սահմանադրական իրավունքների պաշտպանության առավել ամբողջական եւ հուսալի համակարգի ստեղծում:

Այլ է հարցը, թե ինչպես լուծվեցին այս խնդիրները դարասկզբին: Մեր կարծիքով, իրականությունն այն է, որ նոր, հատուկ մասնագիտացված ու կենտրոնացված համակարգով սահմանադրական վերահսկողության իրականացումն ապահովում է աստիճանաբար, փուլ առ փուլ այդ խնդիրների լուծումը, եւ այդ միտումն է ընկած այսօր համակարգի զարգացման ներքին տրամաբանության հիմքում:

Այս համակարգերին բնորոշ առանձնահատկությունը միայն այն չէ, որ վերահսկողությունն իրականացվում է հատուկ մասնագիտացված մարմնի միջոցով: Առանձնահատուկ կարելորություն է ստանում այն պարագան, որ էապես փոխվում են նաեւ վերահսկման ձեւն ու բնույթը:

Մասնավորապես այս համակարգին են բնորոշ, ինչպես նշել ենք, միայն նախնական, վերացական (աբստրակտ) եւ պարտադիր վերահսկողությունը: Նման մոտեցման շնորհիվ է, որ սահմանադրական

վերահսկողությունը ձեռք է բերում ամբողջական, համալիր բնույթ, եւ կարող է իրականացվել հետեւողականորեն ու արդյունավետ:

Եվրոպական մոդելի հիմնադիր գաղափարախոսը ՅԱՆ ՔԵԼՁԵՆՆ է (Քելզենը 1920 թ. դարձավ նաեւ Ավստրիայի առաջին սահմանադրական դատարանի անդամ):

Այս համակարգը, ունենալով այն հիմնական ընդհանրությունը, որ վերահսկողությունը կենտրոնացված է եւ իրականացվում է հատուկ մասնագիտացված մարմնի միջոցով, միաժամանակ ունի թե կառուցվածքային - կազմակերպական եւ թե գործառական զգալի առանձնահատկություններ: Հարկ է նշել, որ այդ առանձնահատկություններն արտացոլվում են այն բանում, թե ինչպե՞ս են ձեւավորվում սահմանադրական վերահսկողության մարմինները, ինչպիսի՞ կազմ ու կառուցվածք ունեն, ո՞վ եւ ինչպե՞ս կարող է դիմել այդ մարմնին, ինչպիսի՞ն է վերահսկման բնույթը (վերացական, թե՛ կոնկրետ, նախնական, թե՛ հետագա, պարտադիր, թե՛ ֆակուլտատիվ), որո՞նք են վերահսկման օբյեկտներն ու ովքե՞ր են սուբյեկտները, ի՞նչ բնույթ ունեն սահմանադրական վերահսկողության մարմնի կողմից ընդունված որոշումները եւ այլն:

Իշխանության ո՞ր թելին է պատկանում մասնագիտացված սահմանադրական վերահսկողությունը: Այս հարցում նույնպես շարունակվում է բանավեճը: Մի շարք երկրների սահմանադրություններում այն ներառված է դատական իշխանության համակարգում (Գերմանիա, Թուրքիա, Ռուսաստան, Վրաստան, Հայաստան), մյուսներում ներկայացվում է որպես հատուկ մարմին (Ֆրանսիա, Իտալիա, Իսպանիա, Լեհաստան եւ այլն):

Բանավեճն ընթանում է ընդհուպ այն ուղղությամբ, որ սահմանադրական վերահսկողությունը դիտարկվում է որպես օրենսդիր ֆունկցիա:

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ՕԲՅԵԿՏԸ ՈՉ ԹԵ ՕՐԵՆՔԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄՆ Է, ԱՅԼ ՕՐԵՆՔՆ՝ ԻՆՔԸ. այս առումով սահմանադրական դատարանի գործառական բնույթը կարծեք թե մոտենում է պառլամենտականին: Սակայն, ըստ էության, այդպիսի մոտեցումը հիմնավոր չէ:

Ոմանք սահմանադրական վերահսկողությունը առանձնացնում են որպես իշխանության առանձին թել՝ վերահսկող իշխանություն, որն ակնհայտ չափազանցություն է¹⁵:

Ի դեպ, որոշ երկրներում սահմանադրական դատարանի տեղի հստակեցման հարցը դարձել է անգամ դատական նիստի քննության առարկա: Օրինակ, Չեխիայում 1995թ. գարնանը սահմանադրական դատարանը, հատուկ քննության առնելով այս հարցը, փաստեց, որ սահմանադրական դատարանը չի համարվում դատական համակարգի մարմին եւ այդ համակարգից դուրս է:

Այս ենթատեսքստում հարցի քննարկումն առաջին հերթին պահանջում է հստակեցնել սահմանադրական դատարանի եւ ընդհանուր իրավասության դատական համակարգի գործառական փոխհարաբերությունները: Տվյալ դեպքում տիպական կարող են հանդիսանալ, ասենք, Գերմանիայի, Իսպանիայի եւ Պորտուգալիայի օրինակները: Խնդիրն այն է, որ նույնիսկ այն դեպքերում, երբ սահմանադրական դատարանը չի համարվում դատական իշխանության մարմին, միեւնույնն է, նրա անկախ գործունեությունն անմիջականորեն առնչվում է մյուս դատարանների հետ՝ հատկապես կոնկրետ վերահսկողության եւ մարդու իրավունքների պաշտպանության հարցերով:

Մեր կարծիքով, մնան բանավեճերը հաճախ արհեստական ու անբովանդակ են: Գլխավոր հարցն այն է, թե երկրի ներսում ստեղծվե՞լ է, արդյոք, սահմանադրական վերահսկողության այնպիսի համակարգ, որն ի զորու է առնվազն լուծում տալ երեք խնդրի. ապահովել սահմանադրության գերակայությունը եւ նորմատիվ ակտերի սահմանադրականությունը, լուծել լիազորությունների հարցում իշխանության մարմինների վեճերը, պաշտպան կանգնել մարդու սահմանադրական իրավունքներին ու ազատություններին: Մնացած բոլոր հարցերն ածանցյալ են: Գլխավորը նշված երեք խոնք խնդիրների լուծման ինստիտուցիոնալ հստակ համակարգի մշակումն է: Թե որ մարմինները կլինեն դրա կրողը եւ ինչ կարգով այն կիրականացնեն, նույնպես երկրորդ պլանի (բայց ոչ երկրորդական) խնդիր է: Այսուհանդերձ, միջազգային փորձը վկայում է հենց այն մասին, որ այդ խնդիրներն առավել արդյունավետությամբ լուծում են սահմանադրական դատարանները:

Մասնագիտացված սահմանադրական վերահսկողության մարմինները տարբեր երկրներում միմյանցից զգալի չափով տարբերվում են թե առաջադրված խնդիրների լուծման նկատմամբ իրենց մոտեցումներով եւ թե կազմավորման առանձնահատկություններով ու սահմանադրական վերահսկողության տարբեր ձեւերի ու եղանակների կիրառմամբ:

3.3. Սահմանադրական վերահսկողության մասնագիտացված մարմինների կազմավորման առանձնահատկությունները

Մասնագիտացված կամ կենտրոնացված սահմանադրական վերահսկողության համակարգը ենթադրում է այն իրականացնող յուրահատուկ կազմակերպական կառուցվածք: Գոյություն ունեցող փորձը վկայում է, որ հիմնականում կան հետևյալ ինստիտուտները.

սահմանադրական դատարաններ (եվրոպական եւ նորանկախ երկրների մեծ մասում),

սահմանադրական խորհուրդներ (Ֆրանսիա, Մարոկկո, Մոզամբիկ, Ղազախստան),

գերագույն դատարանների սահմանադրական պալատներ (Բուրկինա - Ֆասո, Գվինեա, Կոստա - Ռիկա),

սահմանադրական հետաքննության խորհուրդ (Եթովպիա):

Յուրահատուկ է Արդարադատության կանցլերի ինստիտուտը Էստոնիայում:

Հետաքրքիր առանձնահատկություն գոյություն ունի Պորտուգալիայում, որտեղ կա սահմանադրական դատարան, բայց սահմանադրական վերահսկողության ֆունկցիա ունեն մաեւ ընդհանուր իրավասության դատարանները՝ ինչպես ԱՄՆ - ում: Սահմանադրական դատարանը սահմանադրական վերահսկողության գործերով կատարում է դատական վերին ատյանի ֆունկցիա: Սա, փաստորեն, երկու մոդելների հետաքրքիր խառնուրդ է:

Կան նաեւ երկրներ, որտեղ սահմանադրական վերահսկողության ինստիտուտները խիստ առանձնահատուկ են եւ բնորոշ են հիմնականում տվյալ երկրին: Դրա տիպական օրինակ է սահմանադրական վերահսկողության համակարգը մեր հարեւան Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում: Այստեղ Սահմանադրության 91 հոդվածի համաձայն այդ ֆունկցիան իրականացնում է Պահապան խորհուրդը: Այն կազմված է 12 անդամից՝ 6 հոգեւոր ներկայացուցիչ եւ 6 իրավունքի մասնագետ: Այս խորհրդի լիազորությունների ժամկետը 6 տարի է: Ներկայացուցչական կազմի կեսը 3 տարին մեկ փոխվում է (հոդվ. 92): Վերահսկողությունը նախնական է եւ պարտադիր: Դա նշանակում է, որ պառլամենտը բոլոր օրենքները ներկայացնում է Պահապան խորհուրդ, որը 10-օրյա ժամկետում որոշում է դրանց համապատասխանությունը իսլամական կանոններին եւ Սահմանադրությանը: Չհամապատասխանելու դեպքում վերադարձվում է պառլամենտ՝ վերամշակման (հոդվ. 94): Ի դեպ, իսլամական կանոններին օրենքի համապատասխանության հարցը վճռում են միայն խորհրդի հոգեւորական անդամները:

Այս մարմին վերապահված է նաեւ Սահմանադրության մեկնաբանման իրավունք՝ ձայների 3 / 4 -ով (հոդվ. 98): Այն վերահսկում է նաեւ Նախագահի եւ պառլամենտական ընտրությունների օրինականությունը (հոդվ. 99):

Սահմանադրական դատարանների անկախ ու արդյունավետ գործունեությունն իրականացնելու համար բացառիկ կարեւոր նշանակություն ունի դրանց կազմավորման կարգը: Այստեղ հարկ է առանձնացնել քննության արժանի հետևյալ հիմնական հարցերը.

ա) ինչպիսի՞ն է դատարանի անդամների ընտրության կարգը,

բ) քանի՞ տարով են ընտրվում դատարանի անդամները,

գ) ի՞նչ պահանջներ են ներկայացվում դատարանի անդամներին:

Սահմանադրական վերահսկողության մարմնի անդամները հիմնականում նշանակվում (կամ ընտրվում) են իշխանության տարբեր թեւերի կողմից: Միջազգային պրակտիկայում սակայն հանդիպում են տարատեսակ բազմաթիվ մոտեցումներ: Օրինակ, Հունգարիայում, Լեհաստանում, Պերուում, Սլովակիայում, Գերմանիայում, Լատվիայում, Բելառուսում սահմանադրական վերահսկողության մարմնի

բոլոր անդամները նշանակվում են պառլամենտի կողմից: Ավստրիայում, Ալբանիայում, Հայաստանում, Ֆրանսիայում, Լիտվայում, Բենինում, Ղրղզստանում, Ռումինիայում, Ռուսաստանում նշանակում են Նախագահը եւ պառլամենտը:

Բուլղարիայում, Գաբոնում, Իտալիայում, Իսպանիայում, Լիտվայում, Սադազասկարում, Մոլդովայում, Ուկրաինայում, Մոնղոլիայում, Թուրքիայում, Կորեայում նշանակում են Նախագահը, պառլամենտը եւ դատական իշխանության ինստիտուտները (այսինքն՝ ապահովվում է երեք իշխանությունների մասնակցությունը):

Ի տարբերություն ընդհանուր իրավասության դատարանների, սահմանադրական դատարանի անդամ կարող են լինել ոչ միայն փորձառու դատավորներ, այլև իրավունքի գծով դասախոսներ, պետական ծառայողներ, քաղաքական գործիչներ, այդ թվում՝ ոչ իրավաբաններ: Կան երկրներ, որտեղ ոչ իրավաբանների թիվն օրենքով սահմանվում է (Գաբոնում եւ Մալիում՝ 9-ից 2-ը, Գաբոնի Սահմանադրության 89 հոդված, Շվեդիայում ոչ իրավաբաններ կարող է լինել դատավորների ընդհանուր թվի 1/3-ը): Իսկ, օրինակ, Ուզբեկստանի սահմանադրական դատարանի մասին օրենքի 12 հոդվածով նախատեսված է, որ սահմանադրական դատարանի անդամ կարող է ընտրվել Ուզբեկստանի քաղաքացին՝ իրավունքի եւ քաղաքականության ոլորտի մասնագետներից, որն ունի բարձր բարոյական հատկանիշներ եւ անհրաժեշտ որակավորում:

Հետաքրքիր առանձնահատկություն գոյություն ունի Թուրքիայում, որտեղ կարող են ընտրվել ինչպես իրավաբաններ, այնպես էլ որոշակի վարչական աշխատանքի փորձ ունեցողներ:

Կան նաեւ ընդհանուր իրավասության դատարանների միջոցով սահմանադրական վերահսկողություն իրականացնող երկրներ, որտեղ այս լիազորությունը կարող են իրականացնել բոլոր նրանք, ովքեր համապատասխանում են պատգամավորին առաջադրվող պահանջներին (օրինակ, Շվեյցարիան: Այս երկրի Սահմանադրության 108 հոդվածի հիման վրա Դաշնային դատարանի անդամ կարող են դառնալ Շվեյցարիայի այն քաղաքացիները, ովքեր իրավունք ունեն ընտրվել Ազգային խորհրդում): Սա տիպական օրինակ է այն երկրների, որտեղ սահմանադրական արդարադատություն իրականացնող մարմնի գործունեությունը երկրի Սահմանադրությամբ ներառում է գլխավորապես քաղաքացիական իրավունքի բնագավառի վեճերը եւ, բնականաբար, օրենքների ու պետական իշխանության մարմինների որոշումների սահմանադրականության հարցերը (Շվեյցարիայի Սահմանադրության 110 հոդված):

Բելգիայում սահմանադրական վերահսկողության մարմնի (կոչվում է Հաշտարար դատարան) անդամ կարող են դառնալ ոչ միայն դատավորներն ու իրավունքի պրոֆեսորները, այլև այն անձինք, ովքեր եղել են պատգամավոր: Իսկ, օրինակ, Ֆրանսիայի սահմանադրական խորհրդի անդամների համար մասնագիտական որել է սահմանափակում չի դրվում:

Որոշ տեսաբանների կարծիքով սահմանադրական վերահսկողության հատուկ մարմնի կազմում այլ մասնագետների (հատկապես քաղաքագիտության, փիլիսոփայության եւ հասարակագիտական այլ ոլորտների), ինչպես նաեւ պետական կառավարման ոլորտում աշխատած բարձրաստիճան ու փորձառու անձանց ընդգրկումը կարող է ունենալ մեծ առավելություն եւ օգտակարություն¹⁶:

Նման անհրաժեշտությունը յուրովի էր մեկնաբանում ԱՄՆ Գերագույն դատարանի անդամ Հյուգո Բլեքը (նշանակվել է 1937թ.՝ Ֆրանկլին Ռուզվելտի կողմից, պաշտոնավարել է 34 տարի, մահացել է 1971թ.): Նա գտնում էր, որ ոչ իրավաբանի նշանակումը Գերագույն դատարանի անդամ նրան հաղորդում է անկախության ավելի մեծ լիցք, քանի որ հաղթահարվում է նաեւ հիերարխիկ կարիերայի տրամաբանությամբ թելադրված կախվածության հոգեբանությունը:

Կարելի է նաեւ այն փաստարկը, որ տվյալ պարագայում գործ ունենք ոչ այնքան օրենքի կամ այլ իրավական ակտի կիրառման տեխնոլոգիայի, որքան հասարակական հարաբերությունների կանոնակարգման ու կառավարման փիլիսոփայության հետ, եւ օրինաստեղծության հանգամանքն ու դրան տիրապետելու կարողությունը դառնում են առաջնահերթ խնդիր:

Առանձին վերլուծության առարկա է դատարանի անդամների նշանակման ժամկետի եւ թարմացման կարգի խնդիրը: Գործնականում կան տարբերեւեռ լուծումներ: Մախ. կան երկրներ, որոնք գտնում են, որ սահմանադրական վերահսկողության անկախությունն ապահովելու նպատակով այն իրականացնող մարմնի անդամները պետք է ընտրվեն անփոփոխելիության սկզբունքով (ԱՄՆ, Ավստրիա, Դանիա, Հայաստան եւ այլն):

Երկրների մյուս խումբը գտնում է, որ նշանակման կամ ընտրության ժամկետը պետք է լինի սահմանափակ (սովորաբար այն տատանվում է 5-15 տարվա միջակայքում): Այս երկրների թվին կարելի է

դասել Գերմանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Իսպանիան, Թուրքիան եւ այլն: Նման երկրներում նաեւ նախատեսվում է աստիճանական թարմացման մեխանիզմ (սովորաբար՝ երեք տարին մեկ):

Գրեթե բոլոր երկրներում կան նաեւ սահմանադրական դատարանի ձեւավորման նույնական լուծումներ: Ամենից առաջ դա վերաբերում է դատարանի անդամներին ներկայացվող որոշ պահանջների. նախ՝ նրանք չեն կարող այլ վճարովի աշխատանքով զբաղվել (մի շարք երկրներում բացառություն է կազմում գիտամանկավարժական եւ ստեղծագործական աշխատանքը): Երկրորդ՝ սահմանադրական վերահսկողության մարմնի անդամը չի կարող լինել քաղաքական կուսակցության անդամ կամ զբաղվել քաղաքական գործունեությամբ (զգալի թիվ են կազմում նաեւ այն երկրները, որոնք օրենքով արգելում են սահմանադրական դատարանի անդամներին լինել արհմիության կամ որեւէ այլ հասարակական կազմակերպության անդամ): Երրորդ՝ նույնիսկ եթե նշանակումը չի կատարվում անփոփոխելիության սկզբունքով, միեւնույնն է, 65-70 -ից բարձր եւ 35-40 -ից ցածր տարիք ունեցող անձը, որպես կանոն, դատարանի անդամ չի նշանակվում կամ ընտրվում: Բացի դրանից, գրեթե բոլոր երկրներում նրանց վրա տարածվում է անձեռնմխելիության սկզբունքը, եւ իրենց պարտականություններն ստանձնելուց առաջ նրանք երդում են տալիս: Ի դեպ, երկրներից մեծ մասում միայն դատարանն է իրավասու պաշտոնից ազատելու իր անդամին՝ օրենքով նախատեսված հիմքերի առկայության դեպքում (Ալբանիա, Բուլղարիա, Գերմանիա, Լատվիա, Պորտուգալիա, Ռումինիա, Շվեյցարիա, Թուրքիա եւ այլն): Երկրների մեկ այլ խմբում դատարանի եզրակացության հիման վրա վերջնական որոշումը կայացնում է նրանց նշանակած մարմինը (Սլովակիա, Չայաստան, Նախկին Հարավսլավիայի Սակեդոնիայի Հանրապետություն եւ այլն): Ֆինլանդիայում, Ճապոնիայում, ԱՄՆ-ում, Լիտվայում դատավորին պաշտոնից ազատելու համար գործում է պաշտոնանկության հատուկ կարգ:

Մի շարք երկրներ, սահմանադրական վերահսկողության ինստիտուտները ձեւավորելիս, հատուկ նշանակություն են տալիս լեզվի հարցին: Մասնավորապես Շվեյցարիան եւ Կանադան, որոնք մեկից ավելի պաշտոնական լեզուներ ունեն, գերագույն դատարանի անդամներ ընտրելիս սահմանում են լեզվական տարբեր խմբերին պատկանողների որոշ համամասնություն: Օրինակ, Կանադայում երեք դատավոր գերագույն դատարանում պետք է լինի Քվեբեկից եւ ունենան քաղաքացիական իրավունքի փորձառություն, իսկ վեցը՝ ընդհանուր իրավունքի գործնական աշխատանքի փորձ:

Հետաքրքիր տարբերություններ կան նաեւ սահմանադրական վերահսկողության մարմնի նախագահի ընտրության հարցում:

Ընտրությունը (նշանակումը) կատարում է.

ա) դատարանն ինքը (Բուլղարիա, Ռումինիա, Բենին, Հունգարիա, Իտալիա, Մոնղոլիա, Կոնգո, Պորտուգալիա, Ռուսաստան, Մոլդովա, Վրաստան եւ այլն),

բ) պետության գլուխը՝ առանց որեւէ համաձայնեցման (Ալժիր, Եգիպտոս, Մարոկկո, Մավրիտանիա, Ղազախստան, Ֆրանսիա եւ այլն).

գ) ընտրում (նշանակում) է պառլամենտը (Գերմանիա, Չայաստան, Լիտվա, Ղրղզստան),

դ) նշանակում է Նախագահը՝ կառավարության խորհրդով (Ավստրիա),

ե) Նախագահը՝ պառլամենտի համաձայնությամբ (Կորեայի Հանրապետություն):

Մի շարք երկրներում որոշում ընդունելիս հավասար ձայների դեպքում սահմանադրական դատարանի նախագահի ձայնը վճռական է (Իտալիա, Իսպանիա եւ այլն):

Սահմանադրական վերահսկողության արդյունավետ իրականացման, երկրի վարչատարածքային կառուցվածքի առանձնահատկությունները հաշվի առնելու համար լուրջ ուշադրություն է դարձվում նաեւ սահմանադրական վերահսկողության մարմինների կազմակերպական կառուցվածքի հարցերին: Սահմանադրական դատարանները սովորաբար լինում են միապալատ կամ երկպալատ:

Երկպալատ դատարանները հիմնականում բնորոշ են դաշնային կառուցվածք ունեցող երկրներին: Երկպալատ դատարանների պարագայում օրենքը կարգավորում է պալատների ձեւավորման, դրանց նիստերում հարցերի քննարկման եւ լուծման կարգը, սահմանում է հարցերի այն շրջանակը, որոնց լուծման բացառիկ իրավունքը վերապահված է դատարանի ամբողջ կազմին՝ լիազուստ նիստին:

Սակայն այս բաժանումն ունի նաև գործառական բնույթ եւ հնարավորություն է տալիս առանձին հարցեր քննության առնել եւ լուծումներ տալ դատարանի անդամների մի մասի կազմով: Այս խնդիրը հատկապես առաջանում է այն դեպքում, երբ սահմանադրական վերահսկողության մարմնին վերապահված է ընդհանուր իրավասության դատարաններին բնորոշ ինչ - ինչ իրավասություն եւ դրված է ժամանակային սահմանափակման մեջ: Մեր հանրապետությունում այս խնդիրը թերի է լուծված եւ կարող է առաջ բերել լուրջ փակուղային վիճակ: Բանն այն է, որ մի կողմից սահմանադրական դատարանը պարտավոր է 30 - օրյա ժամկետում որոշում կայացնել (ՀՀ Սահմանադրություն, հոդված 102), մյուս կողմից ամբողջ կազմով լուծել պատգամավորների ընտրությունների արդյունքների հետ կապված վեճերը (հոդված 100, կետ 3), որոնց միաժամանակյա թիվը կարող է մի քանի հարյուրի հասնել: Նման հնարավոր փակուղային վիճակները, որին մենք կրկին կանդադարեցնենք, սովորաբար լուծվում են կամ ժամանակային սահմանափակումները մեղմելու, կամ, նույնիսկ միապալատ դատարանների դեպքում, դատավորների որոշ թվով (սովորաբար 3 կամ 5 դատավորի կազմով) գործեր քննելու եւ որոշում կայացնելու իրավունքի վերապահումով:

Սահմանադրական վերահսկողության մարմինների կազմավորման առանձնահատկություններն իրենց հիմքում ունեն նաև այն ընդհանուր նպատակը, որ, յուրաքանչյուր երկրի հասարակական հարաբերությունների բնույթից ու զարգացման խնդիրներից ելնելով, նպատակ է դրվում ստեղծել անկախ, քաղաքական ներազդեցություններից զերծ, բարձր բարոյական սկզբունքներով առաջնորդվող մի մարմին, որն ի գործու լինի ապահովել երկրի հիմնական օրենքի ու իրավունքի գերակայությունը, նպաստել հասարակության կայուն ու դինամիկ զարգացմանը:

3.4. Սահմանադրական դատարանի փոխհարաբերությունները դատական համակարգի այլ մարմինների հետ

Միջազգային պրակտիկան վկայում է, որ այս հարցում գոյություն ունի հիմնականում երեք կարգի առանձնահատուկ մոտեցում.

առաջին (տիպական է Գերմանիային, Ավստրիային, Իտալիային, Իսպանիային)` նորմատիվ ակտի սահմանադրականության որոշման խնդիրը բացառապես սահմանադրական դատարանի մենաշնչորն է: Մյուս դատարաններն այս հարցով հանդես են գալիս որպես դիմող սուբյեկտներ.

երկրորդ` բոլոր դատարաններն իրականացնում են սահմանադրական վերահսկողություն, սակայն բողոքարկման կամ զանգատարկման դեպքում վերջին խոսքը պատկանում է սահմանադրական դատարանին (դասական օրինակ կարող է ծառայել Պորտուգալիան).

երրորդ` երբ սահմանադրական վերահսկողության մարմինը` ի դեմս սահմանադրական դատարանի, գործառական որեւէ փոխհարաբերություն չունի դատական համակարգի մյուս ինստիտուտների հետ: Այսպիսի եզակի ու ոչնչով իրեն չարդարացնող օրինակ է ծառայում ներկայումս Հայաստանը:

Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ շատ երկրներում սահմանադրական դատարանի կազմավորմանն անմիջական մասնակցություն ունեն դատական համակարգի մյուս ինստիտուտները (Իտալիա, Իսպանիա, Թուրքիա, Վրաստան եւ այլն):

Ավստրիայում կա այն առանձնահատկությունը, որ սահմանադրական դատարանը, ըստ Սահմանադրության 140 հոդվածի, օրենքների սահմանադրականության հարցը քննության է առնում Վարչական դատարանի կամ Գերագույն դատարանի ներկայացմամբ, ինչպես նաև այն դատարանի ներկայացմամբ, որն իրավասու է եղել գործը քննել որպես երկրորդ ատյան: Իսկ այն դեպքում, երբ տվյալ օրենքը ենթակա է կիրառման սահմանադրական դատարանում` իրավական վեճի լուծման առնչությամբ, ապա սահմանադրական դատարանը տվյալ օրենքի սահմանադրականության հարցը կարող է քննության առնել սեփական նախաձեռնությամբ:

Գերմանիայում սահմանադրական դատարանը վերահսկողական անուղղակի լուրջ ֆունկցիա է իրականացնում ամբողջ դատական համակարգի նկատմամբ: Նրան է վերապահված ընդհուպ Դաշնային եւ Հողերի դատավորների պաշտոնակազմության հետ կապված հարցերի լուծումը:

Իսպանիայի Սահմանադրության 163 հոդվածով նախատեսված է, որ եթե դատական մարմինը որեւէ հարցի քննության ժամանակ գտնում է, որ այս կամ այն նորմը, որն ունի օրենքի ուժ եւ կիրառվում է տվյալ գործով, կարող է հակասել Սահմանադրությանը, ապա, առանց կասեցնելու օրենքի գործողությունը, սահմանված կարգով դիմում է սահմանադրական դատարան՝ վերջինիս եզրակացությունն ստանալու համար :

Իսկ Թուրքիայի Սահմանադրության 152 հոդվածով նախատեսված է՝ եթե որեւէ կոնկրետ գործ քննող ընդհանուր իրավասության դատարանը հայտնաբերի, որ օրենքը, օրենքի ուժ ունեցող դեկրետը հակասահմանադրական է, կամ եթե հակասահմանադրականության վերաբերյալ որեւէ կողմի հարցապնդումը լուրջ հիմքեր ունի, ապա դատարանը պետք է հետաձգի գործի քննությունը՝ մինչեւ սահմանադրական դատարանն այդ հարցի կապակցությամբ որոշում կայացնի :

Եթե դատարանը համոզված չէ հակասահմանադրականության վերաբերյալ դիմումի հիմնավորվածության մեջ, ապա այդ դիմումի եւ գործով հիմնական որոշման հարցը լուծում է վճռաբեկ դատարանը:

Պորտուգալիայի սահմանադրական արդարադատության էական առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ գործում է, այսպես կոչված, խառը տիպի համակարգ: Այսինքն՝ կոնկրետ գործերով նորմատիվ ակտերի սահմանադրականության հարցը որոշելու իրավասություն ունեն մաեւ ընդհանուր իրավասության բոլոր դատարանները: Միաժամանակ նրանց որոշումներն այդ հարցերով կարող են զանգատարկվել սահմանադրական դատարան: Դիմողը մույնպես կարող է պահանջել սահմանադրականության հարցի որոշումը փոխադրել սահմանադրական դատարան:

Դատարանում երկու մշտական ներկայացուցիչ ունի դատախազությունը: Եթե կոնկրետ գործերով տվյալ իրավանորմը երեք անգամ ճանաչվել է Սահմանադրությանը չհամապատասխանող, ապա դատարանում դատախազության ներկայացուցիչները կարող են սկսել վերացական վերահսկողության ընթացակարգը: Այս դեպքում դատարանի վճիռն ունենում է համընդգրկուն բնույթ եւ տվյալ նորմը դադարում է գործելուց:

Բազմաթիվ երկրներում անհատական դիմումների համակարգը գործում է այն կարգով, որ անձը սահմանադրական դատարան դիմելու իրավունք է ձեռք բերում միայն այն դեպքում, երբ ներպետական մյուս հնարավորություններն սպառվել են: Այս առումով մույնպես սահմանադրական դատարանները եւ ընդհանուր իրավասության դատարանները գործառական առնչություններ են ունենում:

3.5. Սահմանադրական դատարանի փոխհարաբերությունները պետական իշխանության այլ մարմինների հետ

Պետական իշխանության այլ մարմինների հետ սահմանադրական դատարանի փոխհարաբերությունները պայմանավորված են.

- սահմանադրական դատարանի ձեւավորման կարգով,
- դատարանի լիազորություններով,
- գործունեության կարգով,
- որոշումների բնույթով:

Օրենսդիր մարմինը ոչ միայն ակտիվ մասնակցություն է ունենում սահմանադրական դատարանի ձեւավորման ու նրա գործունեության կարգը սահմանելու գործում, այլեւ պառլամենտի ակտերը դառնում են սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտ, իսկ պատգամավորները

(հաճախ մաեւ պառլամենտի կամ նրա պալատների նախագահները)՝ սահմանադրական դատարան դիմող սուբյեկտ են:

Հանրապետության Նախագահն իր հերթին ոչ միայն սահմանադրական դատարան դիմող սուբյեկտ է, այլեւ Սահմանադրությամբ նախատեսված կարգով հետեւում է Սահմանադրության պահպանմանը:

Կարելի է նաև այն, որ, ըստ էության, Նախագահի գործունեության սահմանադրականության հարցը նույնպես վերահսկում է սահմանադրական դատարանը:

Շատ երկրներում (Գերմանիա, Ավստրիա, Ռուսաստան, Չեխիա և այլն) սահմանադրական դատարանն ակտիվ առնչություններ ունի ոչ միայն կառավարության, այլև գործադիր իշխանության տարածքային ու տեղական ինքնակառավարման մարմինների հետ՝ մի դեպքում որպես դիմող սուբյեկտ, մյուս դեպքում՝ երբ դրանց նորմատիվ ակտերն են դառնում վերահսկման առարկա:

Դաշնային պետություններում սահմանադրական վերահսկողության Դաշնային մարմիններն ակտիվ գործառական փոխհարաբերություններ ունեն նաև դաշնության սուբյեկտների իշխանության բոլոր թեւերի հետ:

3.6. Սահմանադրական դատարանի անկախության երաշխիքները

Այս հարցը սահմանադրական արդարադատության առանցքային հարցերից մեկն է, որի լուծումը, սակայն, յուրաքանչյուր երկիր գտել է յուրովի:

Ի՞նչ ընդհանրություններ ու առանձնահատկություններ կան սահմանադրական վերահսկողության ամբողջ համակարգի անկախ և անաչառ գործունեությունն ապահովելու հարցում: Նախ՝ ընդհանրությունների մասին:

Վերջիններիս թվին կարելի է դասել.

- սահմանադրական վերահսկողության հատուկ մարմնի առկայությունը (եվրոպական գրեթե բոլոր երկրներում ընդունված է, որ սահմանադրական դատարանը յուրովի դարձել է Սահմանադրության կենդանի վկայությունը և վեր է քաղաքական կոնյունկտուրայից),

- բոլոր երկրներում սահմանադրությամբ և օրենքներով ամրագրվում է, որ սահմանադրական վերահսկողության մարմիններն անկախ են և ենթարկվում են միայն Սահմանադրությանը, իսկ նրանց գործունեությունը կարգավորվում է հատուկ օրենքով,

- սահմանադրական վերահսկողության մարմնի բոլոր անդամները նշանակվում կամ ընտրվում են իշխանության տարբեր թեւերի կողմից, նրանք իրենց պարտականություններն ստանձնելուց առաջ երդվում են, անձեռնմխելի են, իրենց պարտականությունների կատարումից կարող են ազատվել միայն օրենքով նախատեսված հիմքերի առկայության դեպքում, ընտրության (նշանակման) ժամանակ նրանց ներկայացվում են որոշակի պահանջներ,

- այս իրավասությունն իրականացնողների համար Սահմանադրությամբ նախատեսվում է գործունեության ավելի մեծ ժամանակահատված, քան նախատեսված է այս մարմինը ձեւավորող իշխանության մյուս թեւերի համար: Որպես հավելյալ երաշխիք, շատ երկրներում կիրառվում է նաև անփոփոխելիության սկզբունքը,

- սահմանադրական վերահսկողության մարմնի անդամին օրենքով արգելվում է լինել որեւէ կուսակցության անդամ, զբաղվել քաղաքական գործունեությամբ (մասամբ՝ նաև հասարակական գործունեությամբ), կատարել այլ վճարովի աշխատանք, տեղ զբաղեցնել պաշտամենտում կամ գործադիր իշխանության համակարգում,

- որպես կանոն, այս մարմնի որոշումը վերջնական է, հիմնականում վերանայման ենթակա չէ,

- վերացական վերահսկողություն իրականացնելիս սահմանադրությամբ նախատեսվում է դիմող սուբյեկտների այնպիսի շրջանակ, որպեսզի դատարանի գործունեությունը կախվածության մեջ չդրվի իշխանության որեւէ թեւից: Պարտադիր վերահսկողության պարագայում՝ օրենքով հստակ սահմանվում են վերահսկման օբյեկտների շրջանակը և վերահսկման կարգը,

- սահմանադրական վերահսկողության մարմիններն ունեն գործունեության կազմակերպման, ֆինանսական միջոցների տնօրինման, աշխատակազմի հետ տարվող աշխատանքի՝ օրենքով սահմանված որոշակի ինքնուրույնություն,

-անկախության ապահովման կարելու գործոն է նաև գործունեության հրապարակայնության ապահովումը:

Նշվածներից բացի կան նաև մի շարք առանձնահատուկ հանգամանքներ, որոնք տարբեր երկրներում լրացուցիչ երաշխիքներ են ստեղծում սահմանադրական անկախ վերահսկողություն իրականացնելու համար: Օրինակ, երբ սահմանադրական դատարանն ինքն է դառնում սահմանադրական վերահսկողության սուբյեկտ, նրան վերապահվում է օրենսդրական նախաձեռնության իրավունք, ինչպես նաև սահմանադրական փոփոխությունները դառնում են նախնական պարտադիր վերահսկողության օբյեկտ: Կան նաև երկրներ, որտեղ ամբողջ դատական համակարգի անկախությունն ապահովելու նպատակով վերջինիս նկատմամբ վերահսկողության որոշակի լիազորություններ վերապահվում են սահմանադրական դատարանին:

IV. ՍԱՋՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԴԱՏԱՐԱՆԻ ԼԻԱԶՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԸ

Թեմայի հիմնական հարցերն են.

- բնութագրել սահմանադրական դատարանների հիմնական լիազորությունները: Որո՞նք են դրանց ընդհանրություններն ու տարբերություններն առանձին երկրներում,

- ինչպե՞ս է իրականացվում սահմանադրական վերահսկողությունը մարդու իրավունքների պաշտպանության բնագավառում,

- ի՞նչ առանձնահատկություններ ունի անհատական դիմումների հիման վրա իրականացվող սահմանադրական վերահսկողությունը,

- ինչպիսի՞ն է սահմանադրական դատարանի դիմելու կարգը եւ որո՞նք են դրա առանձնահատկությունները,

- ի՞նչ կարգով է գործում սահմանադրական դատարանը,

- որո՞նք են սահմանադրական դատավարության հիմնական առանձնահատկությունները,

- ի՞նչ լիազորություններ ունի Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական դատարանը,

- որո՞նք են Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական դատարանի գործունեության հիմնական առանձնահատկությունները:

4.1. Սահմանադրական դատարանի լիազորությունները

Սահմանադրական դատարանի լիազորությունները, որպես կանոն, սահմանվում են Սահմանադրությամբ:

Բոլոր լիազորությունները պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու խմբի. ա) հիմնական կամ բնորոշ լիազորություններ, բ) լրացուցիչ կամ ածանցյալ լիազորություններ:

Հիմնական լիազորությունների կարգին կարելի է դասել.

- նորմատիվ ակտերի սահմանադրականության որոշումը,
- Սահմանադրության դրույթների պաշտոնական մեկնաբանումը,
- լիազորությունների հարցով իշխանության տարբեր մարմինների միջև ծագած վեճերի լուծումը,
- մարդու սահմանադրական իրավունքների պաշտպանությունը:

Ածանցյալ լիազորությունների թվին են դասվում.

- ընտրությունների նկատմամբ վերահսկողությունը,
- տարբեր հարցերի առնչությամբ եզրակացություններ տալը,
- կուսակցությունների գործունեության առնչությամբ հարցերի քննությունը եւ այլն:

Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական դատարանի լիազորություններն ամբողջությամբ ամրագրված են Սահմանադրության 100 հոդվածում: Դրանք են.

1) որոշում է օրենքների, Ազգային ժողովի որոշումների, Հանրապետության Նախագահի հրամանագրերի, կարգադրությունների, կառավարության որոշումների համապատասխանությունը Սահմանադրությանը.

2) մինչև միջազգային պայմանագրի վավերացումը որոշում է դրանում ամրագրված պարտավորությունների՝ Սահմանադրությանը համապատասխանության հարցը.

3) լուծում է հանրաքվեների, Հանրապետության Նախագահի եւ պատգամավորների ընտրությունների արդյունքների հետ կապված վեճերը.

4) անհաղթահարելի կամ վերացած է ճանաչում Հանրապետության Նախագահի թեկնածուի համար առաջացած խոչընդոտները (նման իրավասություն ամրագրված է միայն Ֆրանսիայի Սահմանադրությամբ).

5) եզրակացություն է տալիս Հանրապետության Նախագահին պաշտոնանկ անելու հիմքերի առկայության մասին.

6) եզրակացություն է տալիս Սահմանադրության 55 հոդվածի 13 եւ 14 կետերով նախատեսված միջոցառումների մասին (13 կետը Նախագահի այն իրավասությունն է, երբ նա որոշում է ընդունում զինված ուժերի օգտագործման մասին, հանրապետության վրա զինված հարձակման, դրա անմիջական վտանգի առկայության կամ Ազգային ժողովի կողմից պատերազմ հայտարարելու դեպքում հայտարարում է ռազմական դրություն եւ կարող է հայտարարել ընդհանուր կամ մասնակի զորահավաք: 14 կետը այն իրավասությունն է, երբ Նախագահը սահմանադրական կարգին սպառնացող անմիջական վտանգի դեպքում, խորհրդակցելով Ազգային ժողովի նախագահի եւ վարչապետի հետ, իրականացնում է իրավիճակից թելադրվող միջոցառումներ եւ այդ մասին ուղերձով դիմում ժողովրդին).

7) եզրակացություն է տալիս Հանրապետության Նախագահի՝ իր լիազորությունների կատարման անհնարինության մասին.

8) եզրակացություն է տալիս սահմանադրական դատարանի անդամի լիազորությունները դադարեցնելու, նրան կալանավորելու, դատական կարգով վարչական կամ քրեական պատասխանատվության ենթարկելու մասին.

9) օրենքով նախատեսված դեպքերում որոշում է կայացնում կուսակցության գործունեությունը կասեցնելու կամ արգելելու մասին:

Դասական օրինակներից կարելի է առանձնացնել Ավստրիան, որտեղ բավականին լայն ու հստակ են սահմանադրական դատարանի լիազորությունները: Այստեղ, բացի նորմատիվ ակտերի

սահմանադրականության որոշման ու Սահմանադրության պաշտոնական մեկնաբանման իրավասությունից, սահմանադրական դատարանը լուծում է նաեւ.

- միջազգային պայմանագրերի սահմանադրականության եւ օրինականության հարցերը,
- պետության բարձրագույն մարմինների (երկրի Նախագահ, կառավարություն, Հոդերի կառավարություններ, նահանգապետեր, Վիեննայի քաղաքապետարանի ղեկավարություն եւ այլն) ղեկավարների գործունեության սահմանադրականության հարցերով առաջացած վեճերը,
- տարբեր դատարանների եւ դատարանների ու վարչական մարմինների միջեւ ծագած վեճերը,
- իշխանության տարբեր մարմինների միջեւ առաջացած իրավական վեճերը,
- իրավական ակտերի ինչպես սահմանադրականության, այնպես էլ օրինականության հարցերը,
- կենտրոնական իշխանության եւ Հոդերի ու վերջիններիս միջեւ առաջացած վեճերը,
- Դաշնության Նախագահի եւ ներկայացուցչական մարմինների ընտրությունների (ցանկացած մակարդակի՝ սկսած համայնքներից) հետ կապված վեճերը (եթե խախտումներն էական ազդեցություն ունեն ընտրությունների արդյունքների վրա),
- քննում է Դաշնության Նախագահի, կառավարության անդամների, Հոդերի կառավարությունների անդամների եւ մի շարք այլ պաշտոնատար անձանց (ինչպես, օրինակ, մայրաքաղաքի ղեկավարության, Հոդերի դպրոցական խորհուրդների նախագահների կամ նրանց պաշտոնակատարների եւ այլն) դեմ հարուցված գործերը (այդ թվում՝ քրեական)՝ նրանց կողմից օրինախախտումների դեպքերում, եթե դրանք կապված են իրենց պաշտոնական պարտականությունների կատարման հետ (հստակ սահմանված է, թե յուրաքանչյուր դեպքում պետական որ մարմինն է դիմում),
- որոշումներ է ընդունում միջազգային իրավունքի նորմերի խախտման հարցերով,
- լուծում է Մարդու իրավունքների պաշտպանի եւ պետական մարմինների միջեւ առաջացած վեճերը՝ կապված իրենց իրավունքների շուրջ առաջացած մեկնաբանությունների հետ:

Դաշնային երկրների տիպական օրինակ է նաեւ Գերմանիան, որտեղ նույնպես սահմանադրական դատարանը Սահմանադրությունը մեկնաբանելու իրավունք ունի: Բացի դրանից, Սահմանադրության 93 հոդվածով նախատեսված է, որ Դաշնային սահմանադրական դատարանը լուծում է գործեր՝

1. կապված Հիմնական օրենքի մեկնաբանման հետ՝ պայմանավորված վեճերով, որոնք առաջանում են գերագույն դաշնային մարմինների կամ այլ նասնակիցների իրավունքների ու պարտականությունների հարցերով, եւ որոնք այդ իրավունքներն ստացել են Հիմնական օրենքով կամ բարձրագույն դաշնային մարմնի կանոնակարգով: Ինչ վերաբերում է օրենքների սահմանադրականության հարցին, ապա այդ հարցով սահմանադրական դատարան դիմելու իրավասություն է վերապահված Դաշնային կառավարությանը, Հոդերի կառավարությունների, Բունդեստագի անդամների 1/3-ին.
2. երբ տարակարծություն կամ կասկած կա դաշնային իրավունքի կամ Հոդերի իրավունքի եւ Հիմնական օրենքի ձեւական կամ փաստական համապատասխանության հարցում, կամ Հոդերի իրավունքի եւ դաշնային իրավունքի համապատասխանության հարցում՝ Դաշնային կառավարության, Հոդերի կառավարությունների կամ Բունդեստագի անդամների մեկ երրորդի առաջարկով.
3. երբ կարծիքները չեն համընկնում Դաշնային եւ Հոդերի կառավարությունների իրավունքների ու պարտականությունների հարցում, մասնավորապես, Հոդերի կողմից դաշնային իրավունքը կիրառելիս եւ դաշնային վերահսկողությունն իրականացնելիս.
4. Դաշնության ու Հոդերի միջեւ, առանձին Հոդերի միջեւ, դրանց ներսում հանրային - իրավական վեճեր առաջանալիս.

4-ա) (ներառվել է 29.01.1969թ.) սահմանադրական այն գանգատներով, որոնք կարող են տրվել յուրաքանչյուրի կողմից, ով պնդում է, որ իշխանությունը խախտել է նրա որեւէ հիմնական իրավունք, կամ որեւէ իրավունք, որը շարադրված է Սահմանադրության 20 (մաս 4), 33, 38, 101, 103 եւ 104 հոդվածներում,

4-բ) (ներառվել է 29.01.1969թ.) համայնքների սահմանադրական գանգատներով, եթե խախտվել է ինքնակառավարման մասին օրենքի 28 հոդվածով նախատեսված իրավունքը, իսկ Հողերի օրենքների առնչությամբ՝ այն պայմանով, որ գանգատ չբերվի Հողի սահմանադրական դատարան.

5. Սահմանադրությամբ նախատեսված այլ դեպքերում:

1993թ. հունիսի 28-ին կատարվեց Սահմանադրական լրացում, որով նախատեսվում է, որ նա, ով որպես ազատ ժողովրդավարական կարգերի հիմքերի դեմ պայքարի միջոց չարաչափում է կարծիքի ազատության, մասնավորապես, մամուլի ազատության (հոդվ. 5, մաս.1), դասավանդման ազատության (հոդվ.3, մաս3), ժողովի ազատության (հոդվ.8), միավորման ազատության (հոդվ. 9), գաղտնի նամակագրության, փոստային ու հեռախոսակապի (հոդվ.10), սեփականության (հոդվ.14) կամ ապաստանի իրավունքը (հոդվ.16-ա), զրկվում է այդ հիմնական իրավունքներից: Նշված իրավունքներից զրկումը եւ դրա ծավալը որոշում է Դաշնային սահմանադրական դատարանը:

Սահմանադրության 21 հոդվածի 2-րդ մասով նախատեսվում է.

(2) Կուսակցությունները, որոնք իրենց ծրագրերով կամ իրենց կողմնակիցների վարքով ձգտում են վնաս պատճառել ազատ ժողովրդավարական կարգերի հիմքերին կամ այն վերացնել, կամ վտանգել Գերմանիայի Դաշնակցային Հանրապետության գոյությունը, հակասահմանադրական են: Հակասահմանադրականության հարցը որոշում է Դաշնային սահմանադրական դատարանը:

Սահմանադրության 61 հոդվածով նախատեսված է.

(1) Բունդեստագը կամ Բունդեսրատը կարող են Դաշնային սահմանադրական դատարան գործ հարուցել Դաշնության Նախագահի դեմ, եթե նրա կողմից կանխամտածված խախտվել է Հիմնական օրենքը կամ դաշնային այլ օրենք: Մեղադրանքը կարող է ներկայացվել Բունդեստագի կամ Բունդեսրատի անդամների ձայների ոչ պակաս, քան մեկ քառորդի կողմից: Բունդեստագը կամ Բունդեսրատը որոշումը կարող է կայացնել ձայների երկու երրորդով: Մեղադրանքը պաշտպանվում է այն ներկայացրած մարմնի կողմից:

(2) Եթե Դաշնային սահմանադրական դատարանը գտնում է, որ Նախագահը մեղավոր է Հիմնական օրենքի կամ դաշնային օրենքների կանխամտածված խախտման մեջ, ապա նրան կարող է պաշտոնանկ անել: Մեղադրանքը ներկայացնելուց հետո Դաշնային սահմանադրական դատարանն իրավասու է ժամանակավոր կարգադրությամբ որոշել, որ Դաշնության Նախագահը չի կարող կատարել իր պաշտոնական պարտականությունները:

Սահմանադրության 98 հոդվածով սահմանվում է.

Եթե դաշնային դատավորը ծառայության վայրում կամ դրանից դուրս խախտում է Հիմնական օրենքի սկզբունքները կամ որեւէ Հողի սահմանադրական կարգերը, ապա Դաշնային սահմանադրական դատարանը կարող է Բունդեստագի առաջարկով կամ իր անդամների երկու երրորդից ոչ պակաս ձայներով կարգադրություն անել այդ դատավորին այլ աշխատանքի փոխադրել կամ հեռացնել նրան՝ պաշտոնազրկելով: Եթե կանխամտածված խախտում է, կարող է որոշում կայացնել պաշտոնից հեռացնելու մասին:

Հոդված 100-ում նախատեսվում է, որ եթե դատական վեճ է առաջանում միջազգային պայմանագրի նորմերի վերաբերյալ, ապա դատարանը պետք է դիմի սահմանադրական դատարան:

1968թ. հունիսի 24-ին Դաշնային Սահմանադրությունը լրացվել է մի ամբողջ բաժնով, որում 115-գ հոդվածով նախատեսվել է, որ չի կարող վնաս հասցվել Դաշնային սահմանադրական դատարանի սահմանադրական կարգավիճակին եւ նրա ու իր դատավորների կողմից իրենց սահմանադրական պարտականությունների իրականացմանը:

Դաշնային սահմանադրական դատարանի մասին օրենքը կարող է փոփոխվել միայն համատեղ կոմիտեների օրենքով՝ պայմանով, որ դա անհրաժեշտ է, եւ Դաշնային սահմանադրական դատարանի կարծիքով կնպաստի նրա գործունեության արդյունավետ իրականացմանը: Մինչեւ նման օրենքի հրապարակումը սահմանադրական դատարանը կարող է ձեռնարկել համապատասխան միջոցներ դատարանի գործունակությունը պահպանելու ուղղությամբ: Սահմանադրական դատարանի կողմից, երկրորդ եւ երրորդ առաջարկություններին համապատասխան, որոշումներն ընդունվում են ներկաների ձայների մեծամասնությամբ:

Անցումային դրույթների մասին 126 հոդվածով նախատեսված է, որ եթե վեճ է առաջացել, ապա Դաշնային սահմանադրական դատարանն է որոշում, թե տվյալ դաշնային իրավունքը շարունակում է գործել, թե՛ ոչ:

Բերված օրինակները հիմնականում սպառիչ ներկայացնում են սահմանադրական դատարանների լիազորությունների շրջանակը: Դրա հետ մեկտեղ, մի շարք երկրներում (մասնավորապես, Թուրքիա, Իրան, Յունաստան եւ այլն) կան առանձին բնորոշ առանձնահատկություններ:

4.2. Սահմանադրական վերահսկողությունը մարդու իրավունքների պաշտպանության բնագավառում

Մարդու իրավունքների պաշտպանությունը պետության սահմանադրական եւ միջազգային - իրավական կարելու պարտականություններից մեկն է: Պետության խնդիրն է ստեղծել մարդու սահմանադրական իրավունքների պաշտպանության քաղաքական ու իրավական երաշխիքների հուսալի համակարգ, որը պետք է ներառի սկզբունքների, օրենքների, կառույցների, մեխանիզմների մի ամբողջություն: Որպես խնդրի լուծման սուբյեկտ են հանդես գալիս պետական իշխանության բոլոր ինստիտուտները: Առանձնահատուկ կարելու դեր է վերապահվում պետության առաջին դեմքին, պառլամենտին, դատական համակարգին, կառավարությանը: Միջազգային պրակտիկան վկայում է, որ մարդու իրավունքների իրավական պաշտպանության արդյունավետ իրականացման գործում զնալով էլ ավելի է կարելուվում սահմանադրական վերահսկողության մասնագիտացված մարմինների դերը: Ուշադրության են արժանի հետեւյալ հարցերը.

- ա) սահմանադրական վերահսկողության մարմնի մասնակցությունը որքանով է ապահովում այս խնդրի համակարգված եւ ամբողջական լուծումը,
- բ) մարդու իրավունքների պաշտպանության սահմանադրական վերահսկողության ի՞նչ ձեւ ու դիմող սուբյեկտների ի՞նչ համակարգ է ընտրվում,
- գ) մասնավորապես այս խնդրում ինչպե՞ս են փոխհարաբերվում քաղաքացին, ընդհանուր իրավասության դատարանները, ժողովրդի պաշտպանի ինստիտուտը եւ սահմանադրական դատարանը:

Առաջին հարցն անմիջականորեն շաղկապվում է պետության ներսում մարդու եւ քաղաքացու սահմանադրական իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության երաշխիքների գործում ու ամբողջական համակարգի ստեղծման խնդրի հետ: Ամենից առաջ դա վերաբերում է օրենսդրական եւ ինստիտուցիոնալ երաշխիքներին:

Մարդու իրավունքների պաշտպանության հարցն ամենեւին չի սահմանափակվում սահմանադրորեն այդ իրավունքի ամրագրմամբ: Արդյո՞ք ստեղծվում են դրա համար բավարար օրենսդրական երաշխիքներ: Որքա՞ն է ամբողջական ու ավարտուն օրենսդրական համակարգը, հաղթահարված են, արդյոք, ներքին հակասությունները, կա՞ն բավարար երաշխիքներ օրենքների կիրարկման համար, ստեղծվե՞լ ու պատրաստ են պետական եւ ոչ պետական համապատասխան ինստիտուտներն՝ այդ խնդիրները լուծելու համար: Այս հարցերի պատասխանները պետք է դասվեն պետական քաղաքականության առաջնայնությունների շարքին:

Պակաս կարելու չէ մարդու իրավունքների պաշտպանության սահմանադրական վերահսկողության ձեւի խնդիրը: Միջազգային պրակտիկայում կարելի է առանձնացնել մի քանի հիմնական մոտեցումներ: Պայմանականորեն դրանք նախ կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ ուղղակի վերահսկողություն եւ անուղղակի վերահսկողություն: Առաջին խմբի տիպական օրինակ են այն երկրները, որտեղ քաղաքացիներն առանց որեւէ նախապայմանի սահմանադրական դատարան դիմող սուբյեկտ են:

Երկրորդ խումբն իր հերթին կարելի է բաժանել երկու ենթախմբի. նախ՝ երբ մարդու եւ քաղաքացու սահմանադրական իրավունքի պաշտպանության հարցը կոնկրետ վերահսկողության շրջանակներում միջնորդավորված ձեւով դառնում է սահմանադրական դատարանի քննության առարկա: Երկրորդ՝ երբ այս հարցը քննության առարկա է դառնում վերացական, ֆակուլտատիվ վերահսկողության ճանապարհով (այսպիսի օրինակ կարող են հանդիսանալ Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական դատարանի որոշումները Գերմանիայի, Եգիպտոսի, Վրաստանի հետ կնքված միջազգային պայմանագրերի առնչությամբ, որոնցում առանձին նորմեր ճանաչվեցին ՀՀ Սահմանադրությանը չհամապատասխանող՝ հենց մարդու սահմանադրական իրավունքների պաշտպանության առումով):

Առաջին ենթախմբի լավագույն օրինակ է Իտալիան: Այստեղ քաղաքացին նախ պետք է հայցադիմում ներկայացնի ընդհանուր իրավասության դատարան: Եթե կողմերը կամ դրանցից մեկը գտնում են, որ հայցն առնչվում է նորմատիվ ակտի սահմանադրականության խնդրին, ապա դատավորը, եթե գտնում է (կամ կասկածում է), որ այդպես է, ապա ժամանակավորապես դադարեցնում է գործի քննությունը եւ դիմում սահմանադրական դատարան:

Գրեթե նմանատիպ համակարգ է գործում նաեւ Իսպանիայում: Ընդ որում, եթե Իտալիայում եւ Իսպանիայում այս իրավասությունն ունեն բոլոր դատարանները, ապա Ավստրիայում դրանից օգտվում են միայն երկրորդ աստիճանի եւ բարձրագույն դատական ատյանները: Այս դեպքերում գործ ունենք մասնակի կոնկրետ եւ մասնակի վերացական մի խառը համակարգի հետ:

Փաստորեն, սահմանադրական վերահսկողությունը մարդու իրավունքների բնագավառում կարող է հանդես գալ կամ որպես վերացական վերահսկողություն, կամ կոնկրետ գործերի քննության ընթացքում, ինչպես նաեւ անհատական դիմումների հիման վրա:

Վերջին չորս տասնամյակների փորձը վկայում է, որ անհատական դիմումների հիման վրա սահմանադրական վերահսկողությունը սովորաբար արմատավորվում է սահմանադրական դատարանների կազմավորումից որոշ ժամանակ անց: Օրինակ, Ավստրիայում անհատական դիմումների հիման վրա սահմանադրական դատարանի կողմից քաղաքացու իրավունքների պաշտպանության կարգը ներդրվեց միայն 1975 թվականից հետո: Այն հետագայում է արմատավորվել նաեւ Գերմանիայում, Իսպանիայում, Պորտուգալիայում: Սակայն այս հանգամանքը չի կարելի նաեւ բացարձակեցնել: Գլխավորն այն է, որ մարդու իրավունքների պաշտպանության հարցը ներկայումս դարձել է սահմանադրական արդարադատության առանցքային հարցերից մեկը, եւ այն հաջողությամբ կարելի է իրականացնել առաջին հերթին անհատական դիմումների հիման վրա: Ուստի, մեր կարծիքով, ճիշտ վարվեցին այն նորանկախ երկրները, որոնք, առանց հապաղելու եւ ժամանակ կորցնելու, ստեղծեցին նման հնարավորություն:

Նշված երկրների փորձը վկայում է նաեւ, որ նման իրավասությունն արդյունավետ իրականացնելու համար անհրաժեշտ է հստակ օրենսդրական կարգավորում մտցնել: Սովորաբար գործում են, այսպես կոչված, գտիչների այնպիսի մեխանիզմներ, որոնք ապահովում են, մի կողմից մարդկանց համար սահմանադրական դատարան դիմելու մատչելիությունը, մյուս կողմից՝ դիմել այնպիսի հարցերով, որոնք իրավամբ սահմանադրականության խնդիր են բովանդակում¹⁷: Այդ նպատակով գործադրվում են. ընդհանուր իրավասության դատարանների հնարավորությունները (որպեսզի սահմանադրական դատարան դիմելու իրավունք ձեռք բերեն այլ հնարավորություններն սպառելուց հետո), դատարան դիմելու համար վճարի կարգը (օրինակ, Գերմանիայում 1985 թվականից այն կազմում է 1000 մարկ, իսկ այդ իրավունքի չարաշահման դեպքում՝ 5000 մարկ), նորմատիվ ակտերի շրջանակի սահմանումը (օրինակ, Ռուսաստանում կարող են դիմել միայն օրենքի սահմանադրականության հարցով), մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտը (երբ վերջինս է դառնում սահմանադրական դատարան դիմող սուբյեկտ) եւ այլն:

Կարելի է նաեւ այն հարցը, թե տվյալ պարագայում ինչպիսի՞ն պետք է լինի սահմանադրական դատարանի որոշումը՝ համապարփա՞ն, թե՞ հարաբերական: Այս հարցում նույնպես հանդիպում ենք խիստ տարբեր մոտեցումների: Եթե Իսպանիայում եւ Իտալիայում այն հարաբերական բնույթ ունի, ապա Գերմանիայում համապարփակ է, եւ այստեղ պահանջվում է, որպեսզի ընդհանուր իրավասության դատարանը սահմանադրական դատարան դիմի միայն նորմատիվ ակտի կամ տվյալ դրույթի՝ Սահմանադրությանը չհամապատասխանելու հարցում հանդգնած լինելու դեպքում:

Սակայն այս հանգամանքը մարդու իրավունքների պաշտպանության սահմանադրական վերահսկողության հարցում արգելակող դեր չունի, քանի որ Գերմանիայում քաղաքացին կարող է նաեւ ուղղակի դիմել սահմանադրական դատարան:

Ընդհանրապես այս խնդրի առնչությամբ սահմանադրական վերահսկողության մարմինները կարելի է բաժանել 3 խմբի.

1. երբ յուրաքանչյուր անձ կարող է նորմատիվ ակտերի սահմանադրականության հարցով դիմել սահմանադրական դատարան (օրինակ, Ավստրիա, Գերմանիա, Ռուսաստան, Հունգարիա, Սլովենիա, Վրաստան),
2. երբ կարող են դիմել միջնորդավորված՝ ընդհանուր իրավասության դատարանների կամ ժողովրդական պաշտպանի ինստիտուտի միջոցով (Իտալիա, Պորտուգալիա եւ բոլոր այն երկրները, որտեղ սահմանադրական վերահսկողությունն իրականացվում է ընդհանուր իրավասության դատարանների միջոցով),
3. երբ քաղաքացիներն ընդհանրապես զրկված են սահմանադրական դատարան դիմելու իրավունքից (Ֆրանսիա, Լեհաստան, Լատվիա, Ռումինիա, Հայաստան, Ուկրաինա, Մոլդովա):

Մարդու իրավունքների պաշտպանության բնագավառում սահմանադրական վերահսկողությունն իրականացնում է երկակի ֆունկցիա: Մի կողմից, պաշտպանվում են մարդու եւ քաղաքացու՝ Սահմանադրությամբ ամրագրված անհատական իրավունքները, մյուս կողմից՝ վերահսկվում է այս հարցում պետական իշխանության մարմինների պարտականությունների կատարումը եւ վերաբերմունք է դրսեւորվում դրա նկատմամբ: Այս հանգամանքի թերագնահատումը եւ սահմանադրական դատարանին այդ իրավասությունից զրկելը միարժեք ենթադրում է խնդիրը դարձնել անլուծելի եւ պետության ներսում չունենալ մարդու իրավունքների պաշտպանության ամբողջական ու գործուն համակարգ:

Սահմանադրական վերահսկողության պրակտիկայում միշտ բանավիճային բնույթ է կրում այն հարցը, թե սահմանադրական ի՞նչ նորմերի շրջանակներում է գերադասելի անհատական դիմումների հնարավորությունը, կամ արդյո՞ք անհրաժեշտ են սահմանափակումներ, գտիչների ինչ - որ մեխանիզմներ: Ուսումնասիրությունները հանգեցնում են այն հետեւությանը, որ առավել հիմնավորված է մարդու եւ քաղաքացու՝ Սահմանադրությամբ ամրագրված հիմնական իրավունքների ու ազատությունների շրջանակով սահմանափակվելը: Հայաստանի պարագայում դա վերաբերում է Սահմանադրության երկրորդ գլխին: Նման մոտեցումը հնարավորություն է ընձեռում առավել առարկայական ու արդյունավետ դարձնել սահմանադրական վերահսկողությունը, ինչպես նաեւ հստակություն մտցնել թե դատական իշխանության եւ թե իշխանության այլ համակարգերի ինստիտուտների գործառական փոխհարաբերություններում:

Կարելի է նաեւ այն հարցը, թե ի՞նչ նորմատիվ ակտերի վրա է տարածվում վերահսկողությունը: Այստեղ նույնպես կան էական տարբերություններ: Օրինակ, Ավստրիայում, Գերմանիայում, Սլովենիայում եւ մի շարք այլ երկրներում որեւէ սահմանափակում չի դրվում, եւ ցանկացած նորմատիվ ակտ սույն խնդրի առնչությամբ կարող է սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտ դառնալ: Սակայն Իտալիայում, Իսպանիայում, Ռուսաստանում այն տարածվում է միայն օրենքների եւ օրենքի ուժ ունեցող նորմատիվ ակտերի վրա: Իսկ, օրինակ, Ավստրիայում, Խորվաթիայում եւ այլուր, վերահսկողությունը տարածվում է նաեւ գործադիր իշխանությունների կողմից ընդունված ենթաօրենսդրական ակտերի վրա: Մեր կարծիքով, կարելի է անել այն հետեւությունը, որ անցման շրջանում գտնվող երկրների համար, քանի դեռ մարդու իրավունքների պաշտպանության երաշխիքների հստակ ու գործուն համակարգ չի ձեւավորված, իսկ օրենսդրական դաշտն ունի ներքին բազմաթիվ անհամաձայնություններ ու հակասություններ, նախապատվությունը պետք է տրվի նորմատիվ ակտերի շրջանակը չսահմանափակելուն:

Տարբեր երկրներում մարդու իրավունքների պաշտպանության սահմանադրական վերահսկողության բազմաբնույթ առանձնահատկությունների հետ մեկտեղ կա գրեթե համընդհանուր ճանաչում գտած ճշմարտություն: Դա այն է, որ մարդու եւ քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների ոտնահարումը կանխելու, օրենսդրության մեջ նման հնարավորությունը բացառելու արդյունավետ եւ գործուն ճանապարհն այս հարցով սահմանադրական դատարան դիմող սուբյեկտների շրջանակի հնարավոր ընդլայնումն է:

4.4. Սահմանադրական դատարան դիմելու կարգն ու առանձնահատկությունները

Սահմանադրական վերահսկողության մասնագիտացված մարմինների լիազորությունների ու նրանց կողմից սահմանադրական արդարադատության իրականացման առանձնահատկությունները պայմանավորում են նաեւ դատարան դիմելու կարգն ու վերջինիս առանձնահատկությունները: Այսուհանդերձ, կան ընդհանրություններ, որոնք բնորոշ են գրեթե բոլոր սահմանադրական դատարաններին: Դրանցից հիմնականն այն է, որ սահմանադրական դատարանները գործեր կարող են քննության ընդունել միայն համապատասխան դիմումի առկայության դեպքում: Օրինակ, Յայաստանի Յանրապետության Սահմանադրության 101 հոդվածով այդպես էլ սահմանված է՝ « Սահմանադրական դատարանը գործեր քննում է միայն համապատասխան դիմումի առկայության դեպքում »:

Եական է նաեւ այն, որ բոլոր երկրներում օրենսդրությամբ սահմանվում են դիմելու կարգն ու դիմումին ներկայացվող պահանջները:

« Սահմանադրական դատարանի մասին » ՀՀ օրենքի 6-րդ գլուխը նվիրված է այդ խնդրի կարգավորմանը: Այստեղ, մասնավորապես, հոդված 27-ը ամփոփում է դիմումին ներկայացվող պահանջները, որոնք հանգում են հետևյալներին.

Դիմումը սահմանադրական դատարան է ներկայացվում գրավոր՝ իրավասու անձի, անձանց կամ մարմնի կողմից ստորագրված:

Դիմումի մեջ պետք է նշվեն՝

- 1) սահմանադրական դատարանի անվանումը,
- 2) դիմողի անունը (անվանումը), հասցեն (իրավաբանական հասցեն),
- 3) դիմողի ներկայացուցչի մասին անհրաժեշտ տվյալներ, եթե կան այդպիսիք,
- 4) Սահմանադրության այն հոդվածը, որը սահմանադրական դատարան դիմելու իրավունք է տալիս,
- 5) դիմողի դիրքորոշումն իր առաջադրած հարցի առնչությամբ՝ Սահմանադրության համապատասխան նորմերին կատարված հղումներով,
- 6) սահմանադրական դատարանին ներկայացվող խնդրանքը՝ դիմումի էությունը,
- 7) դիմումին կցվող փաստաթղթերի ցանկը:

Լրացուցիչ պահանջ է ներկայացվում Սահմանադրության 100 հոդվածի 1 եւ 2 կետերով նախատեսված հարցերով դիմելիս, որի դեպքում նշվում է նաեւ վիճարկվող ակտն ընդունող մարմնի անվանումը, ակտի անվանումը, ընդունման տարին, ամիսը, ամսաթիվը:

Օրենքով սահմանվում է նաեւ (հոդվ. 28), թե դիմումին կից ինչ փաստաթղթեր կարող են ներկայացվել եւ ինչ կարգով :

Այն երկրներում, որտեղ գործում է անհատական դիմումների համակարգը, որպես կանոն, սահմանադրական դատարան քաղաքացիները կարող են դիմել միայն ներպետական այլ հնարավորություններն սպառելուց հետո: Առանձին դեպքերում դրվում է նաեւ այն սահմանափակումը, որ քաղաքացիները պետք է դիմեն փաստաբանի միջոցով:

Դիմելու կարգի առանձնահատկություններին է դասվում նաեւ դիմումը հետ վերցնելու կարգը, որը նույնպես տարբեր կերպ է լուծվում:

« Սահմանադրական դատարանի մասին » ՀՀ օրենքի հոդված 33-ով նախատեսված է, որ սահմանադրական դատարան ներկայացված դիմումը կարող է դիմողի կողմից հետ վերցվել մինչեւ սահմանադրական դատարանի նիստում գործի քննության սկսվելը: Նման կարգն արդեն իսկ ենթադրում է, որ գործի քննությունն սկսելուց հետո, անկախ դիմողի ցանկության ու դիրքորոշման փոփոխության, սահմանադրական դատարանը պարտավոր է շարունակել գործի քննությունը եւ ընդունել որոշում:

4.5. Սահմանադրական դատարանի գործունեության կարգն ու դրա առանձնահատկությունները

Սահմանադրական դատարանի գործունեության կարգը սահմանվում է օրենքով, իսկ առանձին հարցեր հստակեցվում են դատարանի կողմից հաստատվող կանոնակագրով:

Այստեղ հստակեցվում են հետևյալ հարցերը.

- դիմումի ընդունման կարգը,
- դիմումի նախնական ուսումնասիրման կարգը,
- գործը քննության ընդունելու կամ այն մերժելու կարգը,
- զեկուցողների նշանակման եւ գործի քննության նախապատրաստման կարգը,
- դատական նիստի հրավիրման եւ նիստի կազմակերպման կարգը:

Նշված հարցերը լուծման մեծ ընդհանրություններ ունեն տարբեր երկրներում: Հիմնական տարբերությունները պայմանավորված են դատարանների կառուցվածքով (միապալատ կամ բազմապալատ), լիազորություններով ու դիմող սուբյեկտների կազմով:

Հայաստանի Հանրապետությունում այս հարցերը կարգավորված են «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ օրենքի 7 եւ 8 գլուխներում: Սասնավորապես, սույն օրենքի 29, 30 եւ 31 հոդվածները սահմանում են սահմանադրական դատարանի կողմից դիմումի ընդունման, դրա նախնական ուսումնասիրման եւ գործի քննության ընդունման կարգը: Այս կարգի վրա իր կնիքն է դրել այն հանգամանքը, որ ըստ Սահմանադրության 102 հոդվածի, սահմանադրական դատարանը ընդունում է որոշումներ եւ եզրակացություններ՝ դիմում ստանալուց ոչ ուշ, քան երեսուն օր հետո: Դրանից ելնելով, օրենքը նախատեսում է, որ դիմումի նախնական ուսումնասիրումը պետք է ավարտվի դրա մուտքագրումից ոչ ուշ, քան 12 օր հետո: Բացի դրանից, դիմումի նախնական ուսումնասիրման արդյունքներով սահմանադրական դատարանի անդամի զեկուցումից հետո դատարանի նախագահը պարտավոր է եռօրյա ժամկետում նիստ հրավիրել եւ լուծել գործը քննության ընդունելու հարցը: Նման որոշում կայացնելու դեպքում սահմանադրական դատարանը պարտավոր է քննությունն սկսել դիմումի մուտքագրումից ոչ ուշ, քան 20 օր հետո:

Բնականաբար, նման խիստ սահմանափակումներ չկան բոլոր այն երկրներում, որտեղ դատարանին է թողնված ժամկետների սահմանումը եւ քննության կազմակերպման կարգը:

Սահմանադրական դատարանի ամբողջ գործառական աշխատանքը կարելի է բաժանել երկու փուլի.

1. դիմումի ընդունում եւ գործի քննության նախապատրաստում,
2. գործի քննություն:

Առաջին խումբ աշխատանքներն իրականացվում են դատարանի կողմից ընդունվող աշխատակարգային որոշումների հիման վրա: «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ օրենքի 65 հոդվածով նախատեսված է, որ սահմանադրական դատարանը գործերի քննության նախապատրաստման եւ քննության հարցերով, ինչպես նաեւ իր գործունեության կազմակերպման հետ կապված այլ հարցերով ընդունում է աշխատակարգային որոշումներ՝ նիստին ներկա անդամների ձայների մեծամասնությամբ (բացառությամբ նույն օրենքով նախատեսված այլ դեպքերի):

Ուշադրության է արժանի այս հարցում Ռուսաստանի Դաշնության փորձը: Սահմանադրական դատարանի մասին սահմանադրական օրենքը (հոդվ. 3) նախատեսում է, որ ցանկացած հարց քննելիս սահմանադրական դատարանը ձեռնպահ պետք է մնա գործի կոնկրետ փաստական հանգամանքների ուսումնասիրումից, դրանք համարելով այլ մարմինների կամ ընդհանուր իրավասության դատարանների գործը:

Իրենց հերթին, բոլոր կարգի դատարանները, ցանկացած գործի քննության ժամանակ, եթե կասկածում են, որ կիրառվող օրենքը կամ իրավանորմը հակասում են սահմանադրությանը, դիմում են սահմանադրական դատարան: Մինչև սահմանադրական դատարանի կողմից որոշում ընդունելը տվյալ գործի քննությունը կասեցվում է:

Դատարանի գործունեությունը կազմակերպվում է իր կողմից հաստատված կանոնակարգի հիման վրա:

Դատարանը երկպալատ մարմին է: Գործերը քննում է ինչպես լիազումար, այնպես էլ պալատների նիստերում: Պալատների անհատական կազմը որոշվում է վիճակահանությամբ:

Լիազումար նիստերում կարող է քննարկվել ցանկացած հարց:

Միաժամանակ սահմանադրական դատարանի մասին օրենքի 22 հոդվածով նախատեսվում է, որ պալատների նիստերում նույնպես կարող են քննվել՝

- Դաշնության օրենքների, Նախագահի նորմատիվ ակտերի, պառլամենտի պալատների, կառավարության կողմից ընդունված ակտերը,
- Ռուսաստանի Դաշնության սուբյեկտների իշխանության մարմինների նորմատիվ ակտերը,
- Դաշնության եւ նրա սուբյեկտների իշխանության մարմինների միջև կնքված պայմանագրերը,
- Ուժի մեջ չմտած միջազգային պայմանագրերը:

Պալատների նիստերում կարող են լուծվել նաեւ դատարանի իրավասությանը վերաբերող վեճերը:

Քաղաքացիների դիմումների հիման վրա քննության առնված գործերը սովորաբար լսվում են պալատների նիստերում:

Գործերի քննությունը կազմակերպելու համար ժամանակը կանոնակարգված է, սակայն ժամկետներն այնպիսի խստություն չունեն, ինչպես Ֆրանսիայում կամ Չայնաստանում: Գործը քննության ընդունելու (կամ չընդունելու) մասին որոշում պետք է կայացվի դիմումն ստանալուց հետո մեկամսյա ժամկետում: Այնուհետեւ մեկամսյա ժամկետում պետք է կազմակերպվի գործի քննությունը: Քննությունն անընդհատ է՝ մինչև գործի վերաբերյալ կամ դրա քննության հետաձգման մասին որոշում կայացնելը: Գործի քննությունը դատարանը կարող է հետաձգել, եթե գտնում է, որ այն բավարար նախապատրաստված չէ կամ կարիք ունի լրացուցիչ ուսումնասիրման:

Ռուսաստանում կա այն առանձնահատկությունը, որ առանձին հարցերի քննության ժամանակ կարող է դատավորը մասնակից չդարձվել քննությանը եւ որոշում կայացնելուն, եթե նա նախկինում մասնակցել է այն ակտի ընդունմանը, որը դարձել է քննության օբյեկտ, ինչպես նաեւ այն դեպքերում, երբ դատավորի օբյեկտիվությունը տվյալ հարցով կասկածահարույց է՝ կապված կողմերի հետ նրա բարեկամական կամ անուսնական կապով: Նման դեպքերում դատավորը կարող է ինքնաբացարկ հայտնել:

Գործի քննության արդյունքներով, որոշման հետ համամիտ չլինելու դեպքում, դատավորը կարող է ներկայացնել զրավոր հատուկ կարծիք, որը հրապարակվում է որոշման հետ միասին:

Անկախ այն բանից, թե նորմատիվ ակտերի սահմանադրականության հարցով ով է դիմել դատարան, որոշումը նույն բնույթն ունի՝ համընդգրկուն է եւ Սահմանադրությանը չհամապատասխանելու դեպքում կասեցվում է, ակտի կամ նորմի գործողությունը:

Ընդհանրապես նորմատիվ ակտերի սահմանադրական վերահսկողությունն իր բնույթով հետազա վերահսկողություն է: Բացառություն են կազմում միայն միջազգային պայմանագրերը:

Թերեւս առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի սահմանադրական դատարանի մասին օրենքի 96 հոդվածով սահմանված՝ քաղաքացիների սահմանադրական իրավունքների ու ազատությունների խախտման հարցերով անհատական ու կոլեկտիվ դիմումների հիման վրա օրենքի սահմանադրականության որոշման կարգը (ի տարբերություն շատ երկրների, Ռուսաստանում քաղաքացիներն այլ նորմատիվ ակտերի սահմանադրականության հարցով սահմանադրական դատարան դիմել չեն կարող):

Անհրաժեշտ է առանձնացնել հետեւյալ հանգամանքները.

- նախ՝ քաղաքացին, կամ նրանց խումբը, կարող են դիմել սահմանադրական դատարան, եթե նրանց սահմանադրական իրավունքը ոտնահարվում է կոնկրետ գործով տվյալ օրենքն իրենց նկատմամբ կիրառելու դեպքում (իրականացվում է կոնկրետ վերահսկողություն),
- երկրորդ՝ դատարանում քաղաքացին կարող է հանդես գալ իր ներկայացուցչի միջոցով,
- երրորդ՝ նման հարցերով դիմելու իրավունք ունեն նաեւ օտարերկրացիները,
- չորրորդ՝ ընդհանուր առմամբ քաղաքացու դիմումը միայն առիթ է, որպեսզի սահմանադրական դատարանը քննության առարկա դարձնի տվյալ օրենքի սահմանադրականության հարցը: Այս առնչությամբ հաճախ արտահայտվում է այն մտավախությունը, որ կոնկրետ գործի հետ քաղաքացու դիմելու իրավունքը խիստ չկապելու դեպքում անուղղակի հնարավորություն է ստեղծվում, որ սահմանադրական դատարանը՝ իր հայեցողությամբ, նույնպես կազմակերպի գործերի քննություն:

4.6. Սահմանադրական դատավարության առանձնահատկությունները

Միջազգային պրակտիկան վկայում է, որ սահմանադրական դատարաններում գործերի քննությունն ունի մի շարք առանձնահատկություններ: Նախ, դա պայմանավորված է նրանով, թե ի՞նչ սկզբունքներ են դրվում գործերի քննության հիմքում: Հայաստանի պարագայում դրանց թվին դասվում են կոլեգիալության (հոդվ. 19), հրապարակայնության (հոդվ. 20), բանավորության (հոդվ. 21), անընդհատության (հոդվ. 22), կողմերի հավասարության (հոդվ. 23) սկզբունքները: Տարբեր երկրներում այս ցանկն ավելացնում են նաեւ մրցակցության եւ գրավորության սկզբունքները:

Սովորաբար օրենքը սահմանում է նաեւ տարբեր լիազորություններով գործերի քննության առանձնահատկությունները: « Սահմանադրական դատարանի մասին » ՀՀ օրենքում դրան է նվիրված ամբողջությամբ 9-րդ գլուխը:

Գործերի քննության առանձնահատկությունների մեջ ներառվում են.

- ովքե՞ր կարող են այս կամ այն հարցով դիմել սահմանադրական դատարան,
- գործերի նախապատրաստման եւ քննության ժամանակային ի՞նչ սահմանափակումներ են դրվում,
- ովքե՞ր են դատավարության կողմերը, ի՞նչ իրավունքներ ու պարտականություններ նրանք ունեն դատավարության ընթացքում,
- նյութերի հետազոտման ի՞նչ կարգ է սահմանված,
- գործով որոշումների կամ եզրակացությունների ընդունման ի՞նչ կարգ է սահմանված,
- գործի կարճման ի՞նչ մեխանիզմներ են գործում եւ այլն:

Հայաստանի պարագայում ուշագրավ են հետեւյալ մոտեցումները.

- ժամանակային լրացուցիչ սահմանափակում է դրվում մեկ դեպքում՝ Հանրապետության Նախագահի թեկնածուի համար առաջացած խոչընդոտներն անհաղթահարելի ճանաչելու հարցով սահմանադրական դատարան կարելի է դիմել ոչ ուշ, քան Հանրապետության Նախագահի ընտրության օրվանից հինգ օր առաջ: Սահմանադրական դատարանը դիմումն ընդունում է նախնական քննարկման, գործը քննում եւ գործով որոշում է կայացնում դիմումն ստանալուց հետո չորսօրյա ժամկետում (հոդվ. 58),

- Սահմանադրության 100 հոդվածի 1 եւ 3-9 կետերով նախատեսված հարցերի լուծման ժամանակ սահմանադրական դատարանում կողմեր կարող են լինել՝

- 1) սահմանադրական դատարան դիմելու իրավունք ունեցող պետական մարմինները եւ անձինք,
- 2) սահմանադրական դատարանում վիճարկվող ակտը հրապարակած պետական մարմինն ու պաշտոնատար անձը,
- 3) պետական այն մարմինը, պաշտոնատար անձը, կուսակցությունը, որոնց գործողությունների օրինականությունը վիճարկվում է սահմանադրական դատարանում,
- 4) սահմանադրական դատարանի անդամը՝ Սահմանադրության 100 հոդվածի 8-րդ կետով նախատեսված դեպքերում,

- գործի քննության ընթացքում կողմերն իրավունք ունեն՝

- 1) ծանոթանալ գործի նյութերին, անել քաղվածքներ,
- 2) ներկայացնել գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստաթղթեր,
- 3) գործի առնչությամբ ներկայացնել իրենց դիրքորոշումը,
- 4) հարցեր տալ գործը զեկուցող դատարանի անդամին, մյուս կողմին, նրա ներկայացուցչին, մասնագետին, վկային.
- 5) միջնորդություններ հարուցել, առաջարկություններ անել,

- «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ օրենքի 43 հոդվածով սահմանված է, որ դատավարության ընթացքում կողմերը պարտավոր են՝

- 1) ներկայանալ սահմանադրական դատարանի հրավերով,
- 2) բացատրություններ տալ եւ պատասխանել հարցերին,
- 3) սահմանադրական դատարանի պահանջով ներկայացնել գործին առնչվող փաստաթղթեր, տեղեկանքներ, նյութեր,
- 4) ենթարկվել սահմանադրական դատարանում գործերի քննության կանոններին:

Օրենքը սահմանում է նաեւ (հոդվ. 47), որ կողմերն իրավունք չունեն իրենց ելույթներն օգտագործել քաղաքական հայտարարությունների համար:

Օրենքով որոշարկված է նաեւ նիստի ընթացակարգը (հոդվ. 44), ըստ որի նախագահողը, նշանակված ժամին, հավաստիանալով, որ նիստն իրավագոր է, բացում է այն եւ հայտարարում քննության ենթակա գործը:

Նախագահողը պարզում է կողմերի եւ հրավիրված անձանց ներկայությունը եւ ստուգում կողմերի ներկայացուցիչների լիազորությունները, այնուհետեւ քննարկման է դնում գործի քննությունն սկսելու հարցը: Եթե դատարանը հնարավոր չի համարում սկսել գործի քննությունը, որոշում է կայացնում այն հետաձգելու մասին:

Քննությունն սկսելու վերաբերյալ որոշում կայացնելուց հետո նախագահողը կողմերին պարզաբանում է նրանց իրավունքներն ու պարտականությունները:

Սահմանադրական դատարանի նիստում գործի քննությունն սկսվում է զեկուցողի հաղորդմամբ: Ձեկուցողին կարող են հարցեր տալ սահմանադրական դատարանի անդամները եւ կողմերը:

Զեկուցման ավարտից հետո սահմանադրական դատարանը լսում է գործի նյութերի հետազոտման կարգի մասին կողմերի առաջարկությունները եւ այդ կապակցությամբ ընդունում որոշում:

Օրենքով սահմանվում է նաեւ սահմանադրական դատարանում մասնագետների եզրակացությունների եւ վկաների բացատրությունների ներկայացման կարգը:

Սահմանադրական դատավարությանը բնորոշ առանձնահատկություններից է այն, որ դատավարության սուբյեկտը ոչ թե անձն է կամ իրավախախտման հանգամանքները, փաստերն, այլ նորմատիվ ակտը, օրենքի, որոշման դրույթները, որոնց սահմանադրականության բացահայտման խնդիրն է դրված:

Նաեւ այն դեպքերում, երբ սահմանադրական դատարանն իր իրավասության շրջանակներում վեճերի հարց է քննում, ապա նրա խնդիրը ոչ թե գործի հանգամանքներին գնահատական տալն է, այլ գործողության սահմանադրականության որոշումը:

Սահմանադրական դատավարության հետաքրքիր առանձնահատկություններ կան տարբեր երկրներում: Օրինակ, Ավստրիայում 1946 թ. հոկտեմբերի 3-ին սահմանադրական դատարանը հաստատել է իր գործունեության կանոնակարգը, որն անփոփոխ գործում է առայսօր: Այդ կանոնակարգը բաղկացած է հետեւյալ 16 բաժիններից.

1. ղեկավարությունը,
2. ռեֆերենտները (քննող դատավորները),
3. անհատական կազմով Սենատը,
4. դատարանի նիստը,
5. նախաքննական գործընթացը,
6. դատարանի անդամների հրավիրումը դատավարությանը եւ նիստերին, 7. արձակուրդը,
8. կողմերի հրավիրումը դատավարությանը,
9. դատավարությունը եւ նիստերը,
10. քննարկումը եւ քվեարկությունը,
11. որոշումները,
12. ուղղումները,
13. առարկությունների ընդունումը,
14. քաղվածքներ արդարադատության մասին,
15. դատարանի գործունեության մասին տարեկան զեկույց,
16. եզրափակիչ դրույթներ:

Վերջինում հիմնականում տրվում են արտասահմանյան կազմակերպությունների հետ դատարանի փոխհարաբերությունները:

Սահմանադրական դատարանում կողմերը կարող են հրաժարվել նիստին մասնակցելուց : Դա որեւէ կերպ չի խանգարում դատարանի որոշման կայացմանը:

Սահմանադրական դատարանի հեղինակության եւ դատական պրոցեսը բնականոն իրականացնելու համար նախագահողին իրավունք է վերապահված տեղում կիրառել վարչական տույժ՝ 500- 1500 շիլինգի

չափով եւ (կամ) կալանք՝ 3-9 օրով: Առավել խիստ պատիժներ են կիրառվում վիրավորական խոսքերի, ժամանակի կանխանտածված ձգձգման, ոչ ճիշտ ցուցմունքներ տալու համար:

Գործի քննության ընթացքում օրենքով նախատեսված չէ դատարանի անդամի բացարկի կամ ինքնաբացարկի հնարավորություն: Սակայն դատարանը դժնփակ միտով կարող է որոշել եւ թույլ չտալ իր անդամին մասնակցել կոնկրետ գործի քննությանը՝ եթե նա ուղղակի առնչություն է ունեցել տվյալ գործի հետ:

Սահմանադրական դատարանի որոշումներն ուժի մեջ են մտնում սահմանված կարգով պաշտոնական հրապարակման օրվանից: Միաժամանակ դատարանն իրավասու է սահմանել իրավական ակտերի ուժը կորցնելու՝ որոշմամբ նախատեսված այլ ժամկետ:

Ուշադրության է արժանի նաեւ այն, որ յուրաքանչյուր տարվա գործունեության արդյունքներով սահմանադրական դատարանը կազմում է ամփոփ տեղեկատվություն եւ այն ներկայացնում Դաշնության Կանցլերին: Այն բովանդակում է նաեւ սահմանադրական արդարադատության իրականացման վերաբերյալ եզրակացություններ ու առաջարկություններ:

Գերմանիայում Սահմանադրական դատարանը գործում է Սահմանադրության, սահմանադրական դատարանի մասին 1951 թ. ընդունված (հետագա փոփոխություններով՝ մասնավորապես 1969, 1993թթ.) օրենքի եւ իր կանոնակարգի (ընդունված 1986 թ. եւ վերանայված 1989 թ.) հիման վրա: Դատարանը գործում է անընդհատ: Պալատներից մեկի աշխատանքները ղեկավարում է դատարանի նախագահը, մյուսինը՝ փոխնախագահը: Որոշումները սովորաբար ընդունվում են ձայների մեծամասնությամբ: Եթե ձայները հավասար են (պալատներում 4:4 հարաբերակցություն է), ապա դադարեցվում է գործի քննությունը:

Կարելու է ընդգծել, որ հիմնականում գործերի քննությունն իրականացվում է գրավոր: Դատարանն իրավունք ունի կազմակերպելու նաեւ բանավոր լսումներ՝ եթե կողմերը չեն առարկում: Անհատական դիմումներով չեն կարող պահանջվել բանավոր լսումներ, դրանք քննությունը կազմակերպվում է գրավոր: Ի դեպ, անհատական զանգատներ կարող են ներկայացվել վիճարկվող ակտը կամ դատական որոշումն ընդունելուց հետո մեկամսյա ժամկետում: Եթե բողոքարկվում է օրենքը, ապա այդ ժամկետը մեկ տարի է: Օրենքով սահմանված է, որ սահմանադրական դատարան անհատական զանգատ կարող է ներկայացվել միայն այն դեպքում, երբ դատական կարգով հարցի լուծման այլ հնարավորություններ չլինի սպառվել են: Օրենքը պահանջում է նաեւ, որ կողմերը դատարան ներկայանան իրավաբանների միջոցով:

Ուշադրության են արժանի նաեւ սահմանադրական դատավարության որոշ առանձնահատկություններ Պորտուգալիայում: Մասնավորապես, գործով զեկուցողներն ընտրվում են վիճակահանությամբ եւ պարտավոր են ներկայացնել նաեւ որոշման նախագիծ: Որոշում ընդունելիս ձայների հավասարության դեպքում նախագահի ձայնը վճռորոշ է: Վերացական վերահսկողության հարցերով որոշումներն ընդունվում են դատարանի ամբողջ կազմով, իսկ կոնկրետ վերահսկողության հարցերով քննությունը կազմակերպում եւ որոշում են ընդունում 6-ական անդամից կազմված պալատները: Նախատեսված է նաեւ, որ նախագահը կարող է որեւէ կոնկրետ գործի քննությունը նույնպես տեղափոխել լիազույնար միտի:

Կողմերը դատարան են ներկայանում փաստաբանի միջոցով, գործի քննությունը գրավոր է, չի կազմակերպվում բաց դատավարություն:

Դատարանում երկու մշտական ներկայացուցիչ ունի դատախազությունը: Եթե կոնկրետ գործերով տվյալ իրավանորմը երեք անգամ ճանաչվել է Սահմանադրությանը չհամապատասխանող, ապա դատարանում դատախազության ներկայացուցիչները կարող են սկսել վերացական վերահսկողության ընթացակարգը: Այս դեպքում դատարանի վճիռն ունենում է համընդգրկուն բնույթ եւ տվյալ նորմը դադարում է գործելուց: Այս երկրում նույնպես դատարանին իրավունք է վերապահված ինքնուրույն որոշել իր որոշումների ուժի մեջ մտնելու ժամկետները:

4.7. ԳՅ սահմանադրական դատարանի լիազորություններն ու գործունեության կարգը

Սահմանադրության 6-րդ գլուխը նվիրված է դատական իշխանությանը, որի կազմում է դիտարկվում նաև սահմանադրական դատարանը:

Սահմանադրության 100 հոդվածով նախատեսվում է, որ սահմանադրական դատարանն օրենքով սահմանված կարգով.

1) որոշում է օրենքների, Ազգային ժողովի որոշումների, Հանրապետության Նախագահի հրամանագրերի, կարգադրությունների, կառավարության որոշումների համապատասխանությունը Սահմանադրությանը.

2) մինչև միջազգային պայմանագրի վավերացումը որոշում է դրանում ամրագրված պարտավորությունների՝ Սահմանադրությանը համապատասխանության հարցը.

3) լուծում է հանրաքվեների, Հանրապետության Նախագահի եւ պատգամավորների ընտրությունների արդյունքների հետ կապված վեճերը.

4) անհաղթահարելի կամ վերացած է ճանաչում Հանրապետության Նախագահի թեկնածուի համար առաջացած խոչընդոտները (նման իրավասություն ամրագրված է միայն Ֆրանսիայի Սահմանադրությամբ).

5) եզրակացություն է տալիս Հանրապետության Նախագահին պաշտոնանկ անելու հիմքերի առկայության մասին.

6) եզրակացություն է տալիս Սահմանադրության 55 հոդվածի 13 եւ 14 կետերով նախատեսված միջոցառումների մասին (13 կետը Նախագահի այն իրավասությունն է, երբ նա որոշում է ընդունում զինված ուժերի օգտագործման մասին, հանրապետության վրա զինված հարձակման, դրա անմիջական վտանգի առկայության կամ Ազգային ժողովի կողմից պատերազմ հայտարարելու դեպքում հայտարարում է ռազմական դրություն եւ կարող է հայտարարել ընդհանուր կամ մասնակի զորահավաք: 14 կետը այն իրավասությունն է, երբ Նախագահը սահմանադրական կարգին սպառնացող անմիջական վտանգի դեպքում, խորհրդակցելով Ազգային ժողովի Նախագահի եւ վարչապետի հետ, իրականացնում է իրավիճակից թելադրվող միջոցառումներ եւ այդ մասին ուղերձով դիմում ժողովրդին).

7) եզրակացություն է տալիս Հանրապետության Նախագահի՝ իր լիազորությունների կատարման անհնարինության մասին.

8) եզրակացություն է տալիս սահմանադրական դատարանի անդամի լիազորությունները դադարեցնելու, նրան կալանավորելու, դատական կարգով վարչական կամ քրեական պատասխանատվության ենթարկելու մասին.

9) օրենքով նախատեսված դեպքերում որոշում է կայացնում կուսակցության գործունեությունը կասեցնելու կամ արգելելու մասին:

Սահմանադրության 101 հոդվածով սահմանված են սահմանադրական դատարանի դիմող սուբյեկտները:

Սահմանադրական դատարան կարող են դիմել՝

1) Հանրապետության Նախագահը.

2) պատգամավորների առնվազն մեկ երրորդը.

3) Հանրապետության Նախագահի եւ պատգամավորության թեկնածուները՝ ընտրությունների արդյունքների հետ կապված վեճերով.

4) կառավարությունը՝ Սահմանադրության 59 հոդվածով նախատեսված դեպքում (59 հոդվածում նախատեսվում է՝ Հանրապետության Նախագահի ծանր հիվանդության կամ նրա լիազորությունների կատարման համար այլ անհաղթահարելի խոչընդոտների առկայության դեպքում Ազգային ժողովը՝ կառավարության առաջարկով եւ սահմանադրական դատարանի եզրակացության հիման վրա, պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների առնվազն երկու

Երրորդով որոշում է ընդունում Հանրապետության Նախագահի՝ իր լիազորությունների կատարման անհնարինության մասին):

Սահմանադրության 57 հոդվածով նախատեսված է, որ Հանրապետության Նախագահը կարող է պաշտոնանկ արվել պետական դավաճանության կամ այլ ծանր հանցագործության համար:

Հանրապետության Նախագահի պաշտոնանկ անելու հարցի մասին եզրակացություն ստանալու համար Ազգային ժողովը՝ պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ ընդունած որոշմամբ, դիմում է սահմանադրական դատարան:

Հանրապետության Նախագահին պաշտոնանկ անելու մասին որոշումը՝ սահմանադրական դատարանի եզրակացության հիման վրա, կայացնում է Ազգային ժողովը՝ պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների առնվազն երկու երրորդով:

Սահմանադրությունն ամրագրել է, որ սահմանադրական դատարանը գործեր քննում է միայն համապատասխան դիմումի առկայության դեպքում:

Ի տարբերություն բազմաթիվ երկրների, Հայաստանի Սահմանադրությամբ ամրագրված է նաեւ (102 հոդված), որ սահմանադրական դատարանն ընդունում է որոշումներ եւ եզրակացություններ՝ դիմում ստանալուց ոչ ուշ, քան երեսուն օրվա ընթացքում:

Սահմանադրական դատարանի որոշումները վերջնական են, վերանայման ենթակա չեն եւ ուժի մեջ են մտնում հրապարակման պահից:

Սահմանադրական դատարանը Սահմանադրության 100 հոդվածի 1 - 4 կետերով նախատեսված հարցերը լսում է անդամների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ, իսկ 5 -9 կետերով նախատեսված հարցերը՝ առնվազն երկու երրորդով:

Սահմանադրության 96 հոդվածով նախատեսվում է, որ սահմանադրական դատարանի անդամն անփոփոխելի է եւ պաշտոնավարում է մինչեւ 70 տարին լրանալը: Նրա լիազորությունները դադարեցվում են միայն Սահմանադրությամբ եւ օրենքով նախատեսված դեպքերում ու կարգով:

Սահմանադրությամբ (հոդված 98) նախատեսվում է, որ սահմանադրական դատարանի անդամը չի կարող զբաղեցնել պետական այլ պաշտոն կամ կատարել վճարովի այլ աշխատանք, բացի գիտական, մանկավարժական եւ ստեղծագործական աշխատանքից:

Սահմանադրական դատարանի անդամը չի կարող լինել որեւէ կուսակցության անդամ կամ զբաղվել քաղաքական գործունեությամբ

(հոդված 98):

Սահմանված է, որ սահմանադրական դատարանը կազմված է ինն անդամից, որից հինգին նշանակում է Ազգային ժողովը, չորսին՝ Հանրապետության Նախագահը (հոդված 99):

Սահմանադրորեն կարգավորվում է նաեւ սահմանադրական դատարանի նախագահի նշանակման կարգը: Սահմանադրության 83 հոդվածով սահմանված է (2-րդ մաս), որ Ազգային ժողովը՝ Ազգային ժողովի նախագահի առաջարկությամբ, սահմանադրական դատարանի կազմից նշանակում է սահմանադրական դատարանի նախագահ:

Սահմանադրական դատարանի կազմավորումից հետո երեսուրյա ժամկետում Ազգային ժողովի կողմից սահմանադրական դատարանի նախագահ չնշանակվելու դեպքում Հանրապետության Նախագահը նշանակում է սահմանադրական դատարանի նախագահ:

Սահմանադրական դատարանի մասին օրենքով (ստորագրված ՀՀ Նախագահի կողմից՝ 06.12.1995թ.) սահմանվում է, որ սահմանադրական դատարանի անդամ կարող է լինել 35 տարին լրացած, ընտրական իրավունք ունեցող Հայաստանի Հանրապետության այն քաղաքացին, ով ունի բարձրագույն կրթություն, առնվազն տասը տարվա աշխատանքային ստաժ, պետական մարմիններում կամ գիտական հաստատություններում իրավունքի ասպարեզի աշխատանքի փորձ, բարոյական բարձր հատկանիշներ եւ տիրապետում է հայերենին (հոդված 3):

Օրենքով սահմանված կարգով սահմանադրական դատարանը, սահմանադրական դատարանի նախագահի առաջարկությամբ, ընտրում եւ ետ է կանչում սահմանադրական դատարանի նախագահի տեղակալին (18 հոդված):

Սահմանադրական դատարանի մասին օրենքում սահմանվում են նաեւ սահմանադրական դատավարության կարգն ու կանոնները, ինչպէս նաեւ սահմանադրական դատարանում գործերի քննության առանձնահատկությունները (գլուխ 9):

V. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԴԱՏԱՐԱՆԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻ ԲՆՈՒՅԹԸ

Թեմայի հիմնական հարցերն են.

- ի՞նչ որոշումներ է ընդունում սահմանադրական դատարանը,
- ի՞նչ իրավական հետեւանքներ ունեն սահմանադրական դատարանի որոշումները,
- ինչպէ՞ս եւ ո՞ր դեպքերում է սահմանադրական դատարանն ընդունում եզրակացություններ, ինչպիսի՞ն են դրանց իրավական հետեւանքները,
- սահմանադրական դատարանների ակտերի ընդունման հարցում ի՞նչ առանձնահատկություններ կան տարբեր երկրներում,
- սահմանադրական դատարանների ակտերի իրավական հետեւանքների առնչությամբ ի՞նչ էական առանձնահատկություններ կան տարբեր երկրներում:

5.1. Սահմանադրական դատարանի որոշումները եւ դրանց իրավական հետեւանքները

Սահմանադրական արդարադատության մարմինների որոշումների բնույթով է մեծապէս պայմանավորված պետական իշխանության համակարգում նրանց տեղն ու դերը եւ Սահմանադրության գերակայությունն ապահովելու հնարավորությունը:

Սահմանադրական դատարանի որոշումը, որպէս կանոն, պարտադիր է կատարման համար եւ վերանայման ենթակա չէ: Սակայն որոշ երկրներում պառլամենտը կարող է վերանայել սահմանադրական դատարանի որոշումները (Լեհաստան, Նամիբիա, Ռումինիա, Էկվադոր, Եթովպիա): Լեհաստանում Սեյմը կարող է ձայների 2/3 -ով մերժել սահմանադրական տրիբունալի որոշումը: Համանման վետոյի իրավունք ունի նաեւ Ռումինիայի պառլամենտը:

Մոնղոլիայում նույնպէս պառլամենտն ունի վետոյի իրավունք: Եթե բարձրագույն պետական խուրալը մերժում է դատարանի որոշումը, դատարանը նորից է անդրադառնում եւ ընդունում վերջնական որոշում (Ս. 66 հոդված): Ղազախստանում վետոյի իրավունք ունի Նախագահը, որը հաղթահարվում է ձայների 2/3-ով :

Պարտադիր որոշումներն իրենց հերթին լինում են երկու կարգի. նախ՝ որ ունեն համընդհանուր բնույթ եւ պարտադիր են բոլորի համար եւ, երկրորդ՝ հարաբերական ներազդեցություն ունեն եւ վերաբերում են միայն տվյալ գործի հետ առնչվող իրավասուբյեկտներին:

Անհրաժեշտ է հատուկ կարեւորել սահմանադրական դատարանների որոշումների ներազդեցության հանգամանքը: Կցանկանայինք այս հարցը պարզաբանել երկու օրինակով: Նախ. Անդաշ Շայոյի այն ձեւակերպմամբ, որ արել է Հունգարիայի սահմանադրական դատարանի որոշումների առումով՝ սոցիալ-տնտեսական իրավունքների առնչությամբ: Բանաձեւումը հետեւյալն է.

«Սոցիալ- տնտեսական իրավունք + սահմանադրական դատարան = պետական սոցիալիզմի ռեցիդիվ»¹⁸:
Հարցադրման ամբողջ իմաստն այն է, որ հատկապէս նորանկախ երկրներում առանձնահատուկ

կարելու էր ու նոր երանգ է ստանում այն մարմնի որոշումը, որը խնդրին վերջնական լուծում է տալիս, եւ որ այդ որոշումը վերանայման ենթակա չէ: Տվյալ պարագայում, բացարձակեցնելով օրենքի տառը (ընդ որում, նաեւ այն օրենքի, որն իր հիմնադրույթներով արդեն իսկ հակասության մեջ է նոր իրականության փիլիսոփայության եւ բարեփոխումների տրամաբանության հետ, սակայն, հաճախ նաեւ զուտ տեխնիկական պատճառներով, փոփոխությունների հերթը դրան չի հասել), անուղղակի ձեւով թելադրվում է մի մոտեցում, որն իր հիմքում հակասության մեջ է մտնում հասարակական հարաբերությունների վերափոխումների գործընթացի եւ սահմանադրորեն անրագրված նոր հարաբերությունների բնույթի հետ: Այս խնդիրը, ցավոք, քիչ է ուսումնասիրված եւ անհրաժեշտ խորությամբ չի արտացոլված նորանկախ երկրների սահմանադրական արդարադատության մարմինների մասին ընդունված օրենքներում: Նման իրավիճակը հաճախ կարող է հանգեցնել նաեւ ծայրահեղ եւ ոչ ճիշտ լուծումների: Օրինակ, Հունգարիայի նոր Սահմանադրության նախագծով, վիճակից ելք գտնելու համար, նախատեսվում է վերացնել քաղաքացիների՝ սահմանադրական դատարան անմիջական դիմելու իրավունքը: Նման մոտեցմանն իր վերաբերմունքն արտահայտեց Եվրախորհրդի « Ժողովրդավարություն՝ իրավունքի միջոցով » Վեներտիկի հանձնաժողովն իր 1997թ. մարտի 7-ի նիստում, որին մասնակցում էր նաեւ ՀՀ սահմանադրական դատարանի պատվիրակությունը, եւ այդ քայլը համարվեց անթույլատրելի ու լուրջ նահանջ:

Կցանկանալիմբ բերել նաեւ երկրորդ օրինակը: Այն վերաբերում է Ռուսաստանի Դաշնության սահմանադրական դատարանի 1997թ. փետրվարի 18 -ի որոշմանը՝ կառավարության 1995 թ. փետրվարի 28 -ի թիվ 197 որոշման սահմանադրականության վերաբերյալ¹⁹: Բանն այն է, որ սահմանադրական դատարանը, հանդգնած լինելով, որ կառավարության որոշումը բովանդակում է Սահմանադրությանը չհամապատասխանող նորմեր, նույնքան համոզված էր նաեւ, որ այդ որոշման գործողության անմիջական կասեցումն իր հերթին (կապված բյուջեի եկամտային մասի սպասվելիք փոփոխությունների հետ), կարող է առաջ բերել հակասահմանադրական իրավիճակ: Սահմանադրական դատարանը ելքը տեսել է նրանում, որ կառավարության որոշումն ուժը կորցրած է ճանաչվում սահմանադրական դատարանի որոշման ուժի մեջ մտնելուց վեց ամիս հետո: Նման որոշումը կարելի է, թերեւս, համարել նաեւ փոխզիջողական եւ տիպական՝ հատկապես անցման փուլի համար: Սակայն այս հարցադրման իմաստը կայանում է նրանում, որ սահմանադրական դատարանները կամա թե ակամա անհրաժեշտ ուշադրություն պետք է դարձնեն նաեւ իրենց որոշումների հնարավոր հետեւանքներին ու հասարակական գործընթացների վրա դրանց ուղղակի եւ ածանցյալ ազդեցությունների վրա:

Միջազգային պրակտիկայում փորձ է կատարվում օգնել նորանկախ երկրների սահմանադրական դատարաններին՝ կայացման եւ հատկապես անցումային փուլի խնդիրներին ճիշտ լուծումներ տալու հարցում: Հսկայական փորձ է կուտակել այս առումով Եվրախորհրդի Վեներտիկի հանձնաժողովը (Ժողովրդավարություն՝ իրավունքի միջոցով), որը տարբեր երկրներում կազմակերպում է սահմանադրական վերահսկողության հիմնահարցերին նվիրված սեմինարներ, օրենքների, դրանց նախագծերի փորձաքննություն, պրոբլեմային քննարկումներ եւ այլն: Սակայն աննախադեպ էր Հանձնաժողովի 1997թ. մարտի 7-ի նիստում ընդունված որոշումը: Հարցը վերաբերում էր Խորվաթիայի սահմանադրական դատարանին: Որոշման էությունն այն էր, որ Եվրախորհուրդը Խորվաթիայի սահմանադրական դատարանի ներկայացրած 3 եւ Վեներտիկի հանձնաժողովի ներկայացրած 3 թեկնածուներից ընտրում է երկուսին եւ որպես մշտական դիտորդ է նշանակում Խորվաթիայի սահմանադրական դատարանում: Դիտորդներին իրավունք է տրվում մինչեւ որոշման ընդունումը կարծիք արտահայտել, իսկ որոշումն ընդունելուց հետո՝ հանդես գալ գրավոր հատուկ կարծիքով: Չանդարդաբանալով հարցի մանրամասներին, հատկապես այն հանգամանքին, որ սա շատ վտանգավոր նախադեպ է ու կարող է քաղաքական գործոն դառնալ, կցանկանալիմբ միայն շեշտել, որ ճգնաժամային իրավիճակներում եւ համակարգային վերափոխումների խնդիրները լուծելիս սահմանադրական վերահսկողությունն ավելի է կարելու, իսկ որոշումները կարող են լինել բախտորոշ, եւ պահանջում են զգույշ ու հավասարակշիռ մոտեցում:

Հաճախ նաեւ կարծիք է հայտնվում, որ անցման շրջանի համար սահմանադրական նորմերը նույնպես պետք է ունենան ժամանակավոր բնույթ եւ չկաշկանդեն հատկապես տնտեսական բնագավառում ակտիվ բարեփոխումների իրականացմանը²⁰: Բնականաբար, նման իրավիճակները դժվարացնում են սահմանադրական դատարանների խնդիրը եւ նոր երանգներ հաղորդում Սահմանադրության տառին կամ ոգուն նախապատվություն տալու հին բանավեճին: Մեր կարծիքով, առաջնային է դառնում սահմանադրական դատարանների հարաբերականորեն «անկաշկանդ » գործունեության ապահովման եւ Սահմանադրության մեկնաբանության ուղղակի իրավասություն ունենալու հարցը: Սակայն, տվյալ պարագայում պետք է բացառվի դատարանի կողմից իր նախաձեռնությամբ որեւէ հարցով գործ քննելու եւ որոշում կայացնելու հնարավորությունը: Հակառակ պարագայում լրիվ կարդարացվի ֆրանսիացի իրավագետ Լեշարյերի արտահայտությունն այն մասին, որ « Սահմանադրական խորհուրդը ֆրանսիական սահմանադրական իրավունքի ամենից ավելի ծիծաղելի էջն է: Անգամ առավել պահպանողական խենթերը չէին կարող հնարել վետոյի իրավունք եւ այն վերապահել բարեհաճ հովանավորչության շնորհիվ կամայականորեն ընտրված ու նշանակված՝ ոչ-ոքի առջեւ

պատասխանատվություն չկրող ինը պարոնների»²¹: Մեր կարծիքով չպետք է ընկնել նաեւ նման ծայրահեղությունների մեջ եւ հաշվի պետք է առնել, որ նույնիսկ օրինաստեղծ աշխատանքի նկատմամբ սահմանադրական վերահսկողությունը հանդես է գալիս սոսկ որպէս ժողովրդի ինքնիշխանությունն ապահովելու միջոց:

Սահմանադրական վերահսկողության պրակտիկայում չափազանց մեծ նշանակություն ունի դատարանի կողմից որոշում կայացնելու ժամանակամիջոցի կարգավորման խնդիրը: Ինչպէս արդեն նշել ենք, Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 102 հոդվածի առաջին մասով միանշանակ սահմանված է. որ « Սահմանադրական դատարանը ընդունում է որոշումներ եւ եզրակացություններ՝ դիմում ստանալուց ոչ ուշ, քան երեսուն օր հետո »: Նման շրջանակներում է գործում նաեւ Ֆրանսիայի սահմանադրական խորհուրդը: Սակայն Ֆրանսիայի պարագայում դա հնարավոր է դառնում այն պատճառով, որ վերահսկողությունն իրականացվում է հիմնականում գրավոր սկզբունքով, չկա մրցակցային դատավարություն, որոշումը կայացվում է դմնփակ քննարկումների արդյունքով: Բոլոր այն երկրներում, որտեղ որոշումը կայացվում է կողմերի մասնակցությամբ եւ դատավարության արդյունքով, որպէս կանոն, ժամկետային նման խիստ սահմանափակումներ չեն դրվում: Կան նաեւ ծայրահեղ օրինակներ, երբ, ասենք, ԱՄՆ -ի Գերագույն դատարանը որոշումը կայացրել է գործի քննությունից մի քանի տարի հետո: Տիրապետող եւ, թերեւս, ճիշտ մոտեցումն այն է, երբ ժամկետի որոշման հարցում սահմանադրական դատարանին որոշակի ինքնուրույնություն է տրվում: Նման դեպքերում գործնականում միջին ժամկետը տատանվում է 5-6 ամսվա շրջանակում: Դա է վկայում Իտալիայի, Գերմանիայի, Սլովակիայի, Սլովենիայի, Հունգարիայի եւ մի շարք այլ երկրների փորձը:

Կարելի է նաեւ տարբերակում մտցնել առանձին լիազորություններն իրականացնելիս: Օրինակ, Հայաստանն այն ոչ մեծ թվով երկրներից մեկն է, որտեղ սահմանադրական դատարանին տրված է պատգամավորների ընտրությունների արդյունքների հետ կապված վեճերը լուծելու իրավասություն(ՀՀ Սահմանադրություն, հոդված 100, կետ 3): Միաժամանակ դատարանը որոշում պետք է կայացնի բանավոր քննությամբ, դմբաց միստում, լրիվ կազմով (ապահովելով քվորում) եւ 30 օրվա ընթացքում: Տեսականորեն չի բացառվում, որ առաջիկա ընտրություններից հետո միաժամանակ սահմանադրական դատարան դիմեն պատգամավորության բազմաթիվ թեկնածուներ: Ամխուսափելիորեն կան առաջանալու է փակուղային վիճակ, կան դատարանը դրսեւորելու է խիստ ձեւական մոտեցում, որը բացասաբար կանդրադառնա նրա հեղինակության վրա: Սրանք հարցեր են, որոնք, մեր պարագայում, ընդհուպ սահմանադրական հստակեցման կարիք ունեն:

5.2. Սահմանադրական դատարանի եզրակացությունները եւ դրանց իրավական հետեւանքները

Սահմանադրական դատարանը գործի քննության արդյունքով մի շարք դեպքերում ընդունում է եզրակացություններ: « Սահմանադրական դատարանի մասին » ՀՀ օրենքի 65 հոդվածով նախատեսված է, որ սահմանադրական դատարանը Սահմանադրության 100 հոդվածի 5-8 կետերում թվարկված հարցերի վերաբերյալ ընդունում է եզրակացություններ: Բացի դրանից, Սահմանադրության 102 հոդվածով նախատեսված է, որ այդ հարցերը սահմանադրական դատարանը լուծում է դատարանի անդամների ընդհանուր թվի առնվազն երկու երրորդով:

Նման մոտեցումը նախ, պայմանավորված է նրանով, որ գործ ունենք պետության ու հասարակության համար բացառիկ կարեւորության խնդիրների հետ եւ նվազագույնի պետք է հասցվի սխալի աստիճանը: Միաժամանակ, հարցը վերաբերում է ճգնաժամային իրավիճակներին, որտեղ ազդեցություն ունի նաեւ ժամանակի գործոնը եւ պետք է արագ ու անսխալ որոշում կայացնել:

Իրավական հետեւանքների առումով էապես տարբերվում են սահմանադրական դատարանի որոշումները եւ եզրակացությունները: Եթե սահմանադրական դատարանի որոշումները վերջնական են, վերանայման ենթակա չեն եւ ուժի մեջ են մտնում հրապարակման պահից ու պարտադիր են կատարման Հանրապետության տարածքում, ապա եզրակացությունները դառնում են կողմնորոշիչ՝ Ազգային ժողովի կողմից Սահմանադրության 100 հոդվածի 5-8 կետերում նշված հարցերով որոշում կայացնելու համար: Սակայն կարելի է այն պարագան, որ դատարանի եզրակացությունը ոչ թե խորհրդատվական նշանակություն ունի, այլ օրենսդիր մարմինը դատարանի բացասական եզրակացության դեպքում դրան հակառակ որոշում ընդունել չի կարող:

Օրենքը սահմանում է թե որոշման եւ թե եզրակացության ձեւակերպման նկատմամբ որոշակի պահանջներ:

Սահմանադրական դատարանի որոշումը կամ եզրակացությունը, կախված գործի բնույթից, պարունակում է հետեւյալ տեղեկությունները (հոդվ. 68).

- 1) որոշման կամ եզրակացության անվանումը, ընդունման տարին, ամիսը, ամսաթիվը եւ վայրը,
- 2) կողմերի մասին անհրաժեշտ տվյալներ,
- 3) քննվող հարցը, առիթները եւ հիմքերը,
- 4) Սահմանադրության այն հոդվածը, որի համաձայն դատարանն իրավասու է քննել տվյալ գործը,
- 5) դիմումի համառոտ բովանդակությունը,
- 6) փաստական եւ այլ հանգամանքներ, որոնք հետազոտվել են դատարանի կողմից,
- 7) Սահմանադրության եւ սահմանադրական դատարանի մասին օրենքի այն հոդվածները, որոնցով ղեկավարվել է դատարանը որոշում կամ եզրակացություն ընդունելիս,
- 8) դատարանի ընդունած որոշումը կամ եզրակացությունը հիմնավորող փաստարկները, իսկ անհրաժեշտության դեպքում նաեւ այն փաստարկները, որոնք հերքում են կողմերի պնդումները,
- 9) որոշման կամ եզրակացության ձեւակերպումը:

Եզրակացություններ տալու համար գործերի քննության առանձնահատկությունները սահմանված են « Սահմանադրական դատարանի մասին » ՀՀ օրենքի 59 - 62 հոդվածներում:

5.3. Սահմանադրական դատարանների կողմից ընդունվող ակտերի եւ դրանց իրավական հետեւանքների առանձնահատկությունները տարբեր երկրներում

Սահմանադրական վերահսկողության մասնագիտացված մարմինների կողմից ակտերի ընդունման կարգի եւ դրանց իրավական հետեւանքների զգալի առանձնահատկություններ կան տարբեր երկրներում: Այստեղ կանդրադառնանք բնորոշ եւ ուշադրության արժանի առանձնահատկություններին: Օրինակ, Ավստրիայում դատարանն իր անդամներից 3 տարի ժամկետով ընտրում է մշտական զեկուցողներ, որոնք, նախագահի հանձնարարությամբ, նախապատրաստում են գործի քննությունը: Սովորաբար որոշումներն ընդունվում է ձայների մեծամասնությամբ, իսկ նախագահի ձայնը, ձայների հավասարության դեպքում, վճռորոշ չէ:

Ռեչպուբլիկայի արժանի առանձնահատկություն է այն, որ, չնայած դատարանը միապալատ է եւ որոշումներն ընդունում է ամբողջ կազմով, սակայն կան հարցեր, որոնք կարող են քննել եւ որոշում ընդունել չորս դատավորներ: Այս մոտեցումը միանգամայն կիրառելի կարող էր լինել Հայաստանի պարագայում՝ սահմանադրական դատարանում պատգամավորների ընտրությունների հետ կապված վեճերը լուծելիս:

Գերմանիայում սահմանադրական դատարանը գործում է Սահմանադրության, սահմանադրական դատարանի մասին 1951 թ. ընդունված (հետագա փոփոխություններով՝ մասնավորապես 1969, 1993թթ.) օրենքի եւ իր կանոնակարգի (ընդունված 1986 թ. եւ վերանայված 1989 թ.) հիման վրա:

Դատարանը գործում է անընդհատ: Պալատներից մեկի աշխատանքները ղեկավարում է դատարանի նախագահը, մյուսինը՝ փոխնախագահը: Որոշումները, սովորաբար, ընդունվում են ձայների մեծամասնությամբ: Եթե ձայները հավասար են (պալատներում 4:4 հարաբերակցություն է), ապա դադարեցվում է գործի քննությունը:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում նաեւ դատարանի կողմից ընդունվող որոշումների բնույթը: Սահմանադրական դատարանը կարող է իրավանորմը համարել ուժը կորցրած, եւ այդ որոշումը կարող է ունենալ նաեւ հետադարձ ուժ: Միաժամանակ, դատարանը կարող է գտնել, որ իրավանորմը չի

համապատասխանում Սահմանադրությանը, եւ այդ դեպքում տվյալ նորմը շարունակում է գործել մինչեւ օրենսդիր կողմից դրա վերանայումը: Ընդ որում, սահմանադրական դատարանը կարող է վերանայման համար ժամկետ սահմանել («Սահմանադրական դատարանի մասին» օրենքի 31 եւ 79 պարագրաֆներ): Սահմանադրական դատարանը կարող է նաեւ չեղյալ հայտարարել սովորական դատարանի որոշումը եւ գործն ուղարկել այլ դատարան (որպես կանոն, սահմանադրական դատարանը սովորական դատարանների գործերով որոշումներ չի կայացնում):

Իտալիայի սահմանադրական դատարանը Դիմական օրենքի 75 հոդվածի հիման վրա, ինչպես նաեւ հաշվի առնելով նախադեպերը

(մասնավորապես դա վերաբերում է 1976թ. ընդունած թիվ 16 որոշմանը), կարող է որոշել առանձին նորմերի արգելման հարցերով հանրաքվե կազմակերպելը թույլ տալու հարցը (նկատի պետք է ունենալ, որ շատ երկրների սահմանադրական դատարաններ, մասնավորապես նաեւ Ֆրանսիայի սահմանադրական խորհուրդը, գտնում են, որ իրենք իրավասու չեն քննության առնելու հանրաքվեների անցկացման հետ կապված հարցերը):

Ֆրանսիայում որոշման ընդունման ժամկետը 1 ամիս է / կառավարության պահանջով կարող է իջեցվել մինչեւ 8 օր/: Խորհուրդը որոշումներ է ընդունում քվորումի առկայության (անդամներից 7-ի մասնակցության) դեպքում: Որոշումն ընդունվում է գրավոր քննության եւ կողմերի մասնակցության արդյունքով: Ընդ որում, նախատեսված չէ հատուկ կարծիքի իրավունքը եւ քննարկումների ու քվեարկության արդյունքները չեն հրապարակվում:

Այն երկրներում, որտեղ նախատեսված է սահմանադրական դատարանի անդամի հատուկ կարծիքի իրավունքը, հատուկ կարծիքը հրապարակվում է որոշման հետ մեկտեղ:

Իսպանիայում սահմանադրական դատարանն իրավասու է հետաձգել որոշման ընդունումը (թե լիազույնար նիստում եւ թե պալատներում), հանձնարարել լրացուցիչ հիմնավորումներ ներկայացնել՝ այդ ընթացքում կասեցնելով վիճարկվող նորմի գործողությունը (ոչ ավելի, քան հինգ ամսով): Ընդ որում, կոկրետ գործերով նորմատիվ ակտերի սահմանադրականության վերաբերյալ ընդունված որոշումները նույնպես ունեն համընդգրկուն պարտադիր բնույթ:

Թուրքիայում Սահմանադրական դատարանը գործով որոշում պետք է կայացնի եւ այն հրապարակի դիմումն ստանալու օրվանից ոչ ուշ, քան հինգ ամսվա ընթացքում: Եթե դիմումն ստացվել է ընդհանուր իրավասության դատարանից եւ այդ ժամանակամիջոցում որոշում չի կայացվել, ապա առաջին ատյանի դատարանը գործը պետք է ավարտի՝ օրենսդրությանը համապատասխան: Սակայն, եթե սահմանադրական դատարանի կողմից գործով կայացվել է վերջնական որոշում, ապա առաջին ատյանի դատարանը պարտավոր է ղեկավարվել դրանով:

Օրենսդրության միեւնույն դրույթի վերաբերյալ կրկնակի դիմում չի կարող ներկայացվել, եթե 10 տարի չի լրացել սկզբնական դիմումը մերժելու մասին սահմանադրական դատարանի որոշման պաշտոնական հրապարակումից հետո:

Այս երկրի Սահմանադրության 153 հոդվածով որոշարկվում են սահմանադրական դատարանի որոշումների բնույթը եւ հրապարակման կարգը: Նախատեսվում է, որ Սահմանադրական դատարանի որոշումները վերջնական են: Իրավական ակտի՝ ուժը կորցրած ճանաչելու վերաբերյալ որոշումները չեն կարող հրապարակվել առանց պատճառների գրավոր հիմնավորման:

Օրենքների, օրենքի ուժ ունեցող դեկրետների կամ դրանց առանձին դրույթների ուժը կորցրած ճանաչելու վերաբերյալ հարցի քննության ընթացքում սահմանադրական դատարանը որպես օրինաստեղծ հանդես գալ չի կարող, եւ չի կարող իր որոշմամբ նոր իրավակիրառություն հաղորդել վիճարկվող ակտին:

Օրենքը, օրենքի ուժ ունեցող նորմատիվ ակտերը, դեկրետները կամ Ազգային մեծ ժողովի ընթացակարգային կանոնները կամ դրանց առանձին դրույթներ դադարում են գործելուց՝ դրանց ուժը կորցնելու վերաբերյալ սահմանադրական դատարանի որոշումների պաշտոնական հրատարակման օրվանից:

Անհրաժեշտության դեպքում սահմանադրական դատարանը կարող է որոշել նաեւ իրավական ակտի՝ ուժը կորցնելու վերաբերյալ իր որոշումն ուժի մեջ մտնելու ժամկետը: Այդ ժամկետը որոշման պաշտոնական հրատարակման օրվանից մեկ տարվանից ավելի չի կարող:

Սահմանադրական դատարանի որոշումները պետք է հրապարակվեն անհապաղ, տպագրվեն պաշտոնական թերթում, եւ պարտադիր են կատարման օրենսդիր, գործադիր ու դատական մարմինների, պաշտոնատար անձանց, քաղաքացիների եւ ընկերությունների համար:

Դատարանի գործունեության առանձնահատկություններից, թերեւս, կարելի է առանձնացնել նաեւ այն, որ նորմատիվ ակտերի սահմանադրականության վերացական վերահսկողության պարագայում դիմում կարող է ներկայացվել տվյալ ակտի հրապարակումից հետո 60 օրվա ընթացքում:

Ինչպես արդեն նշել ենք, ի տարբերություն շատ երկրների, Ռումինիայում օրենքների եւ պառլամենտի որոշումների սահմանադրականության հարցով սահմանադրական դատարանի վճիռը վերջնական չէ: Այն կարող է քննության առնվել պառլամենտի կողմից: Վերջինիս յուրաքանչյուր պալատի ձայների 2/3-ով իր որոշման վերահաստատման դեպքում, դատարանն այլևս իրավասու չէ անդրադառնալ տվյալ ակտի սահմանադրականության հարցին: Կա մեկ բացառություն: Վերջնական է սահմանադրական դատարանի որոշումը պառլամենտի պալատների կանոնակարգերի հարցով: Այս դեպքում պառլամենտն իրավասու չէ քննարկման առարկա դարձնել դատարանի որոշումը: Նման հարց առաջացավ 1994 թվականին, երբ պառլամենտի երկու պալատների նախագահներն առանձին- առանձին դիմեցին սահմանադրական դատարան՝ իրենց պալատների կանոնակարգերի սահմանադրականության հարցերով: Դատարանը երկու դեպքում էլ գտավ, որ դրանք բովանդակում են հակասահմանադրական նորմեր (պատգամավորների պալատի կանոնակարգի 213 դրույթներից 25-ը եւ Սենատի կանոնակարգի 184 դրույթներից 29-ը), եւ պառլամենտը ստիպված եղավ ակտերը համապատասխանեցնել Սահմանադրությանը:

Գրեթե համանման կարգ է գործում Լեհաստանում: Գործերի քննությունը գրավոր է: Անդամը հատուկ կարծիքի իրավունք ունի: Կոնկրետ գործերով տարվում է դռնբաց բանավոր քննություն: Կողմերը կարող են հանդես գալ անձամբ կամ փաստաբանի միջոցով: Տրիբունալն առաջնորդվում է քաղաքացիական դատավարության կանոններով:

Սահմանադրական տրիբունալի որոշումը՝ օրենքի սահմանադրականության հարցով, ենթակա է քննության Սեյմի կողմից: Եթե Սեյմը գտնում է որոշումը հիմնավոր՝ փոփոխություն է կատարում օրենքում: Եթե մերժում է տրիբունալի որոշումը, այն պետք է արվի ներկաների ձայների առնվազն 2/3-ով, ընդ որում, միստին պետք է ներկա լինի Սեյմի անդամների ընդհանուր թվի կեսից ավելին:

Ռուսաստանի Դաշնությունում սահմանադրական դատարանի մասին օրենքով հստակ սահմանված է (հոդված 79), որ սահմանադրական դատարանի որոշումներն ուժի մեջ են մտնում դատարանում հրապարակելուց անմիջապես հետո: Գործնականում ձեւավորվել է այնպիսի կարգ, երբ Ռուսաստանի սահմանադրական դատարանը հաճախ է իր որոշումներում սահմանում դրանց կատարման կարգ, կամ հանձնարարում է համապատասխան մարմիններին կատարել իրենց իրավասության շրջանակներում այս կամ այն գործողությունը: Հատկապես կան նման դրույթներ՝ ուղղված պառլամենտին՝ օրենքներում համապատասխան փոփոխություններ կատարելու կամ հարցին օրենսդրական լուծում տալու պահանջով: Նման մոտեցումը միարժեքորեն չի պաշտպանվում, քանի որ կան նաեւ կարծիքներ, որ դատարանն ստանձնում է օրենսդրի ֆունկցիաներ:

VI. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ՀԵՏԱԳԱ ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Թեմայի հիմնական հարցերն են.

- որո՞նք են սահմանադրական վերահսկողության համակարգերի պատմական էվոլյուցիայի հիմնական դասերը,
- ինչպիսի՞ք են սահմանադրական վերահսկողության համակարգերի հետագա զարգացման հիմնական միտումները,
- ինչպե՞ս է ներկայացված սահմանադրական վերահսկողության համակարգը Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեջ եւ որո՞նք են այդ համակարգի բնորոշ առանձնահատկությունները,

- ի՞նչ է բովանդակում «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ օրենքը, ի՞նչ կառուցվածք է առանձնահատկություններ ունի այն,

- որո՞նք են Հայաստանի Հանրապետությունում սահմանադրական վերահսկողության համակարգի հետագա զարգացման հիմնական ուղղությունները:

6.1. Սահմանադրական վերահսկողության համակարգերի զարգացման միտումները

Սահմանադրական վերահսկողության համեմատական վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս.

նախ՝ բացահայտել այն ընդհանուրն ու անհրաժեշտը, առանց որի այս համակարգերը կդադարեն որպես այդպիսին գոյություն ունենալուց.

երկրորդ՝ վեր հանել կոնկրետ երկրների սահմանադրական վերահսկողության առանձնահատկություններն ու բնորոշ գծերը, որոնք կարող են ուսանելի ու օգտակար լինել մյուս երկրների համար.

երրորդ, որը կցանկանայինք հատուկ նշել, անհրաժեշտություն է առաջանում իմի բերել սահմանադրական վերահսկողության համակարգերի պատմական զարգացման դասերը՝ որպես հասարակության կայուն առաջընթացի ապահովման կարելուր պայման:

Ուստի, սահմանադրական վերահսկողության համակարգերի հետագա զարգացման միտումներն ամփոփ ներկայացնելուց առաջ, փորձենք անել մի շարք ընդհանրացումներ:

Միջազգային փորձը, օրենքի սահմանադրականության ապահովման երկու համակարգերի զարգացման դիալեկտիկական, անցումային փուլի առանձնահատկություններից բխող նոր խնդիրներն ու դրանց լուծման տրամաբանությունը վկայում են, որ, պայմանականորեն, պատմական էվոլյուցիայի հիմնական դասերը հանգում են հետևյալներին.

1. 20- րդ դարի սկզբին ստեղծվեցին օբյեկտիվ նախադրյալներ սահմանադրական վերահսկողության որակապես նոր համակարգի անցնելու համար: Դրանք առաջին հերթին վերաբերում էին հասարակական հարաբերությունների որակական ակտիվ վերափոխումներին՝ ընդհուպ համակարգային փոփոխություններին, ինչպես նաև միաժամանակ մի շարք երկրներում հասարակական կառավարման էքստրեմալ իրավիճակների առաջացմանը,

2. օրենքի սահմանադրականության ապահովման խնդիրը դադարեց միայն կամ առավելապես մարդու իրավունքների պաշտպանության խնդիր լինելուց: Առաջին պլան մղվեց հասարակական կայունության ապահովմանն ու զարգացմանը կայուն դիմամիզմ հաղորդելու եւ այդ գործում պետական իշխանության բոլոր մարմիններին, ինչպես նաև քաղաքացիներին ակտիվ ու փոխհամաձայնեցված մասնակից դարձնելու խնդիրը,

3. որակապես նոր բնույթ ստացավ մարդու իրավունքների պաշտպանության ներպետական մեխանիզմների ձեւավորման խնդիրը, որտեղ առանձնահատուկ տեղ հատկացվեց սահմանադրական վերահսկողության մասնագիտացված ինստիտուտներին,

4. առավել եւս անցումային ու էքստրեմալ իրավիճակներում կարելուրվում է ոչ այնքան հետեւանքների հաղթահարումը, որքան բացասական երեւոյթների կանխակայումը եւ հնարավոր վնասը նվազագույնի հասցնելը: Այս առումով չափազանց կարելուր էր նախնական վերահսկողության համակարգի արմատավորումը, որն անհամատեղելի է սահմանադրական վերահսկողության ամերիկյան մոդելին,

5. հատկապես անցումային փուլում գտնվող երկրների համար սահմանադրական վերահսկողության մասնագիտացված համակարգն ստեղծում է առավելագույն հնարավորություններ՝ գտնելու քաղաքական անհամաձայնությունների իրավական լուծումներ: Փաստորեն, ստեղծվում է իրական հնարավորություն փակուղային բոլոր իրավիճակներից իրավական, սահմանադրական ելք գտնելու համար ,

6. նոր համակարգերի կողմից օրենքի սահմանադրականության հարցի որոշումը փոխեց նաև մոտեցման մեթոդաբանությունը՝ խնդիրն իրավակիրառական հարթությունից տեղափոխվեց հասարակական կառավարման հարթություն,

7. մասնագիտացված համակարգերի ձեւավորումը հնարավորություն տվեց համալիր մոտեցում դրսևորել օրենքի սահմանադրականության ապահովման խնդրին՝ ոչ միայն սահմանադրականության հարցը քննության առարկա դարձնելով օրենքի մշակման, ընդունման եւ կիրառման բոլոր փուլերում, այլեւ հաստատելով լայն ժողովրդավարություն, էապես ընդլայնելով սահմանադրական վերահսկողության սուբյեկտների եւ այդ նպատակով սահմանադրական դատարան դիմողների ցանկը,

8. սահմանադրական դատարանների մասնագիտացված համակարգը էապես մեծացրեց սահմանադրական վերահսկողության ներազդեցությունն օրենսդրական համակարգի բարելավման, ընդհուպ սահմանադրական լուծումների հետագա կատարելագործման գործում,

9. ստեղծվեց ավելի մեծ հնարավորություն պահպանելու իշխանությունների տարանջատման հաշվեկշիռը, արդյունավետ գործադրելու զսպունմների ու հակակշիռների մեխանիզմը: Այս խնդրի լուծմանն էապես նպաստող հանգամանքներից կցանկանայինք առանձնացնել հատկապես պառլամենտի պալատների կանոնակարգերի նկատմամբ սահմանադրական նախնական վերահսկողության պրակտիկան, սահմանադրական վերահսկողության հարցում պառլամենտական փոքրամասնությանն ընձեռվող հնարավորությունը, սահմանադրական դատարանների վերահսկիչ ֆունկցիան նախագահական ընտրությունների եւ կուսակցությունների գործունեության սահմանադրականության նկատմամբ, ինչպես նաև սահմանադրական վերահսկողության մարմինների միջոցով պետական իշխանության տարբեր մարմինների միջեւ առաջացած անհամաձայնությունների լուծման հնարավորությունը եւ այլն,

10. մի շարք երկրներում սահմանադրական վերահսկողության մարմիններն սկսեցին ծանրաբեռնվել իրենց գործառական դերին ոչ բնորոշ լիազորություններով, ինչը հաճախ բացասաբար է անդրադառնում դրանց գործունեության արդյունավետության վրա,

11. որպես կարելուր հետևություն կցանկանայինք առանձնացնել նաև այն, որ սահմանադրական վերահսկողության մարմինների հետևողական ու արդյունավետ աշխատանք կարելի է անկախել այնտեղ եւ այն դեպքում, որտեղ եւ երբ այդ համակարգի ձեւավորմանը ցուցաբերվում է համալիր մոտեցում, նախապես հստակ որոշվում ու սահմանադրության մեջ ամրագրվում է լիազորությունների ամբողջությունն ու դրանց իրականացման ռեալ նախադրյալները: Տվյալ դեպքում մոտեցումը չպետք է թելադրված լինի այդ պահին բնորոշ այս կամ այն քաղաքական նկատառումով, այլ իր հիմքում պետք է ունենա համակարգային կառավարման մեթոդաբանությամբ առաջադրվող պահանջները: Անկախ քաղաքական իրավիճակի փոփոխությունից, պետք է երաշխավորված լինի սահմանադրական վերահսկողության մարմնի անձեռնմխելիությունն ու անկախ գործունեությունը: Դա հատկապես կարելուրվում է անցման շրջանում, ու դրա մասին են վկայում Ռուսաստանի Դաշնության ու Բելառուսի դեպքերը: Այս խնդիրը թելադրում է նաև սահմանադրական դատարանների միջազգային համագործակցության էական բարելավման պահանջ,

12. բացառիկ կարելուր նշանակություն ունի այն իրողության գիտակցումը, որ ցանկացած հասարակություն, այդ թվում նախասահմանադրական շրջանում, ունեցել է հասարակության կենսագոյի գրված ու չգրված կանոններ, ինչպես նաև դրանց պահպանության ու իշխանությունների նկատմամբ վերահսկողության (կամ արգելակների) ամբողջական համակարգ: Դրա կարելուր բաղադրիչներն են եղել հավատը (եկեղեցին), բարոյական վարքագծի նորմերը, ավանդույթները (հասարակական, ընտանեկան), մեծ կամ փոքր համակարգի առանձնահատկություններով պայմանավորված վարքի կանոնները, սովորուբային իրավունքը, իրավական նորմերը եւ այլն: Խնդիրն այն է, որ սահմանադրական վերահսկողությունը ոչ թե հակադրվի, այլ ներդաշնակվի այս ամենին: Իսկ դա նշանակում է, որ յուրաքանչյուր երկրում, իր բազում առանձնահատկությունների հիման վրա, պետք է վեր հանվեն ու ներդաշնակվեն բոլոր բաղադրամասերը: Հետևությունը նաև այն է, որ անձնակենտրոն համակարգերում երբեք նույն կանոնները չեն կարող գործել, ինչ՝ ազգակենտրոն համակարգերում:

Որո՞նք են սահմանադրական վերահսկողության գործող համակարգերի հետագա զարգացման հիմնական միտումները եւ դրանք ի՞նչ նոր խնդիրներ ու մոտեցումներ են թելադրում նորանկախ երկրներին:

Այս առումով կցանկանայինք կատարել հետևյալ շեշտադրումները.

1. սահմանադրական վերահսկողության հատուկ կամ մասնագիտացված մարմինները դառնում են պետական իշխանության համակարգի կարելոր, հավասարակշռություն, կայունություն, օրենքի գերակայություն ապահովող, ժողովրդավարության հաստատմանն ու խորացմանը նպաստող բացառիկ կարելորության ինստիտուտներից մեկը,

2. գործող համակարգերի զարգացումն ընթանում է կազմակերպման ձևերի կատարելագործման, լիազորությունների հստակեցման ու ամբողջականացման, վերահսկողության սկզբունքների, ձևերի ու մեթոդների բարելավման, դիմող սուբյեկտների ցանկի ընդլայնման, վերահսկողության օբյեկտների որոշարկման, նախնական վերահսկողության դերի բարձրացման եւ մի շարք այլ ուղղություններով:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ շատ կարելոր է նախնական ու հետագա վերահսկողության ճիշտ հաշվեկշռի հաստատումը, ինչպես նաեւ պարտադիր ու ֆակուլտատիվ վերահսկողության խելամիտ ներդաշնակումը, եւ այս ուղղությամբ տարբեր երկրներ շարունակում են փնտրել ռացիոնալ լուծումներ,

3. օրենքի սահմանադրականության հարցի որոշման գործում բացառիկ կարելորություն է ներկայացնում սահմանադրական վերահսկողության մարմինների կողմից ընդունվող որոշումների բնույթը: Մեր կարծիքով, այս հարցին պետք է ցուցաբերել տարբերակված մոտեցում՝ ըստ իրավական ակտի տեսակի եւ ըստ վերահսկողության ձևի սահմանելով որոշման իրավական հետեւանքների ու դրա իրացման ամբողջական մեխանիզմ,

4. գնալով ավելի է կարելորվում լիազորությունների հարցով իշխանությունների միջեւ առաջացած վեճերի լուծման եւ այդ ուղղությամբ սահմանադրական դատարանների կողմից իրականացվող կանխարգելիչ քայլերի դերն ու նշանակությունը,

5. սահմանադրական վերահսկողության համակարգն անկատար է ու թերի այնքան ժամանակ, քանի դեռ մարդու իրավունքների պաշտպանության վերահսկողությունը չի դարձել այդ համակարգի անքակտելի մասը: Բոլոր այն երկրները, որոնք ձգտում են հասարակական զարգացմանը կայունություն եւ թափ հաղորդել, ուր գիտակցվել է քաղաքացիական հասարակության ձեւավորման անհրաժեշտությունը, որտեղ կարելորվում է հասարակության ստեղծագործական ներուժի խելամիտ օգտագործման խնդիրը, ձգտում են ամրապնդել մարդու իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության երաշխիքները՝ նաեւ հարցը սահմանադրական վերահսկողության առարկա դարձնելու ճանապարհով:

Նորանկախ երկրների համար կարելոր է, որ ժողովրդավարական հաստատուն ավանդույթներ ունեցող եվրոպական զարգացած երկրներում նույնպես սահմանադրական վերահսկողության ինստիտուտները կազմավորվել են վերջին տասնամյակների ընթացքում, հետեւաբար, կարելի է առավել ակտիվ ձեւով հաշվի առնել նրանց փորձը՝ խուսափել սեփական սխալներն անընդհատ շտկելու ճանապարհով առաջ գնալուց:

6.2. Հայաստանի Հանրապետությունում սահմանադրական վերահսկողության համակարգի բնորոշ առանձնահատկություններն ու հետագա զարգացման հիմնական ուղղությունները

Սահմանադրական վերահսկողության միջազգային փորձի ուսումնասիրումը հանգեցնում է այն հետեւությանը, որ Հայաստանի Հանրապետությունում այս համակարգը դեռեւս զարգացման լուրջ ճանապարհ պետք է անցնի:

Հայաստանը այն երկրներից է, որտեղ, նախ՝ սահմանափակված է դատարանի գործունեության ոլորտը: Սահմանադրական մակարդակով անհրաժեշտ ուշադրություն չի դարձվել լիազորությունների հարցով իշխանության մարմինների միջեւ առաջացած վեճերի լուծման խնդրին: Թույլ է համակարգային մոտեցումն իշխանության ամբողջ ինստիտուցիոնալ համակարգում: Այսօր Հայաստանն այն բացառություններից մեկն է, որտեղ ընդհանրապես բացակայում է որեւէ գործառական

փոխհարաբերություն սահմանադրական դատարանի եւ դատական համակարգի մյուս մարմինների միջեւ:

Մեծապես կարելի է ժողովրդավարությունը որպես մեր երկրի զարգացման համար այլընտրանք չունեցող ուղի, Հայաստանում միաժամանակ վերահսկողական անհրաժեշտ երաշխիքներ չեն ստեղծվել մարդու իրավունքների պաշտպանության բնագավառում: Առանց վարանելու պետք է ասել, որ այս հարցը սահմանադրական վերահսկողության համակարգից արհեստականորեն կտրելը պատմականորեն երբեք չի արդարացվելու:

Հայաստանի սահմանադրական վերահսկողության համակարգին բնորոշ են նաեւ մի շարք, այսպես կոչված, կիսալուծումներ, որոնք ամբողջականացման ու շտկման անհրաժեշտություն ունեն: Բարդությունն այն է, որ դրանց մի զգալի մասն անմիջականորեն առնչվում է սահմանադրական լուծումների հետ: Այսուհանդերձ, կանդիդատները դրանց մի մասին, որոնց նմանօրինակ խնդիրներն ուսումնասիրված երկրների մեծ մասում ժամանակի ընթացքում հաջողությամբ լուծվել են:

Նախ, Հայաստանում անտեղի բացարձակեցվել է սահմանադրական դատարանում գործերի քննության բանավորության սկզբունքը: Այսօր դժվար թե գտնվի երկրորդ մի երկիր, որտեղ ցանկացած հարց սահմանադրական դատարանում քննվում է միայն դեմքաց ու բանավորության կարգով: Հակառակը, սովորաբար գերակայում է գրավոր քննությունը, կամ դատարանին է թողնված քննության ձեւի ընտրության իրավունքը: Հատկապես դա վերաբերում է անհատական դիմումներին, միջազգային պայմանագրերին, ինչպես նաեւ նախնական վերահսկողության օբյեկտ հանդիսացող ակտերից մեծ մասին:

Այս հարցն անմիջականորեն առնչվում է նաեւ գործերի քննության կարգի հետ: Երկրների մեծ մասում, որտեղ նաեւ սահմանադրական դատարանները միապալատ են, իրավունք է վերապահված դատարանին առանձին գործեր քննել 3 կամ 5 անդամի կազմով: Լավագույն օրինակները մեկը Հունգարիան է, որի սահմանադրական դատարանում 3 դատավորի կազմով իրականացվում է քննությունն եւ կայացվում որոշում: Բնականաբար, նման դեպքերում սահմանվում են նաեւ ներքին վերահսկման մեխանիզմներ: Սակայն այնպիսի փակուղային իրավիճակների հնարավորություն, ինչպիսին կարող է տեղի ունենալ Հայաստանում պատգամավորների ընտրությունների ժամանակ, ուղղակի բացառվում է:

Երկրորդ՝ Հայաստանը դարձյալ այն եզակի երկրներից է, որտեղ սահմանադրական դատարանների հիմնական լիազորություններից մեկը՝ Սահմանադրության պաշտոնական մեկնաբանման հարցը, մեր կարծիքով, չափազանց խրթին ու անհստակ է լուծված: Այն պարագայում, երբ չկա նաեւ լիազորությունների հարցերով առաջացած վեճերի լուծման հստակ մեխանիզմ, նման վիճակը, ժողովրդավարության խորացմանը զուգընթաց, ավելի մեծ չափով է իրեն զգացնել տալու, կամ, վատագույն դրսեւորման մեջ, ուղղակիորեն կարող է դառնալ ժողովրդավարական գործընթացների խոչընդոտ:

Երրորդ՝ չնայած խիստ սահմանափակ են սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտները, դրա հետ մեկտեղ հստակություն չկա հատկապես Ազգային ժողովի կողմից ընդունված, սակայն Նախագահի կողմից դեռեւս չստորագրված օրենքների սահմանադրական վերահսկողության հարցում: Այս խնդրի լուծման լավագույն օրինակ են տալիս Ֆրանսիան, Լեհաստանը, Էստոնիան, Ռումինիան եւ այլ երկրներ: Հայաստանում տեսականորեն հնարավոր է նման վերահսկողություն: Սակայն գործնականում անհնարին է՝ մի շարք պատճառներով եւ, ամենից առաջ նրանով, որ սահմանադրորեն նման պարագաներում չի հստակեցված Ազգային ժողով - Նախագահ - սահմանադրական դատարան փոխհարաբերություններն ու օրենքի ստորագրման ժամկետների հետ կապված հարցերը:

Չորրորդ՝ պետությունների սահմանադրական պրակտիկայում քիչ են դեպքերը, երբ նորմերի անհամաձայնեցվածությունը գործնականում առաջացնի փակուղային իրավիճակ: Նման վիճակում հայտնվեց Հայաստանը նախագահական ընտրությունների առնչությամբ: Երկար խոսակցությունների առիթ տվեց, մասնավորապես, այն հարցը, որ օրենքով սահմանված ժամկետային ամախրոնիզմի հետեւանքով դեռեւս սահմանադրական դատարանի կողմից ընտրությունների հարցով գործի քննությունը չավարտված, Նախագահը պարտավոր էր երդվել եւ ստանձնել իր պարտականությունների կատարումը: Սակայն, ինչպես ասում են, ամեն ինչ դեռ դրանով չի վերջանում: Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 51 հոդվածով սահմանվում է, որ եթե քվեարկվել է երկուսից ավելի թեկնածու եւ նրանցից որեւէ մեկը չի ստացել անհրաժեշտ ձայներ, ապա քվեարկությունից հետո տասնչորսերորդ օրը անցկացվում է քվեարկության երկրորդ փուլ, որին կարող են մասնակցել առավել ձայներ ստացած երկու թեկնածու: Սա ընդհանուր կանոն է, եւ ճիշտ է ձեւակերպված: Բայց պարզվում է, որ այն առաջին իսկ թեկնածուի սահմանադրական իրավունքի իրացման՝ նույն Սահմանադրության 101 հոդվածի հիման վրա սահմանադրական դատարան դիմելու դեպքում, դադարում է գործելուց եւ երկրորդ փուլի

կազմակերպումը միանգամից դուրս է գալիս 14-օրյա ժամանակացանկից եւ դառնում է կամ անհնար, կամ՝ հակասահմանադրական: Ավելին, կարող է ստեղծվել այնպիսի իրավիճակ, որ չի գործի նաեւ Սահմանադրության 51 հոդվածով նախատեսվող այն նորմը, ըստ որի, եթե Հանրապետության Նախագահ չի ընտրվում, ապա քվեարկությունից հետո քառասուներորդ օրն անցկացվում է նոր ընտրություն: Չէ որ բացառված չէ, ասենք, այն դեպքը, երբ թեկնածուն դիմել է սահմանադրական դատարան՝ կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի որոշումից հետո օրենքով իրեն վերապահված մեկ ամսվա վերջում, իսկ սահմանադրական դատարանը, Սահմանադրության 102 հոդվածի պահանջները պահպանելով, գործը քննել եւ որոշում է կայացրել : Բայց պարզվում է, որ ԿԸՀ-ի կողմից 40 օր հետո կազմակերպվել է նոր ընտրություն, այն դեպքում, երբ սահմանադրական դատարանը գտնում է, որ դիմումատուին իրավացի է եւ անհրաժեշտ է, օրինակ, կազմակերպել ընտրությունների երկրորդ փուլ:

Պետական բացառիկ կարեւորություն ունեցող հարցերի լուծման գործում տեղ գտած նման օրենսդրական բացերն անհապաղ շտկման կարիք ունեն:

Հինգերորդ՝ շատ երկրներում սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտ են միջազգային պայմանագրերը (Ավստրիա, Իսպանիա, Պորտուգալիա, Հունգարիա, Ռուսաստան, Սլովակիա, Ռումինիա, Հայաստան եւ այլն): Այս իրավասության իրականացման բնորոշ առանձնահատկությունն այն է, որ միջազգային պայմանագրերը հանդիսանում են նախնական, ֆակուլտատիվ, վերացական վերահսկողության օբյեկտ: Հայաստանի Հանրապետությունում միջազգային պայմանագրերը դարձել են միջանկյալ պարտադիր վերահսկողության առարկա:

Մեկ տարվա փորձառությունը վկայում է, որ այս հարցը նույնպես շտկումների անհրաժեշտություն ունի: Նորանկախ երկրի համար քաղաքական, տնտեսական եւ բազմապիսի այլ հետեւանքներ կարող են ունենալ բոլոր այն դեպքերը, երբ արդեն իսկ բարձր մակարդակով ստորագրված միջազգային պայմանագրի նորմերը սահմանադրական դատարանի վերջնական ու փոփոխության ոչ ենթակա որոշմամբ ճանաչվում են Սահմանադրությանը չհամապատասխանող, առավել եւս, երբ շատ հարցեր առաջ են գալիս այդ փաստաթղթերի անորակ նախապատրաստման հետեւանքով:

Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական դատարանը մեկ տարում չորս անգամ « կարմիր լույս է վառել » միջազգային պայմանագրերի վավերացման առջեւ (Գերմանիա, Եգիպտոս, Թուրքմենիա, Վրաստան): Սա մենք համարում ենք արտառոց իրավիճակ: Նման նախադեպ միջազգային պրակտիկայում գրեթե չկա:

Ստորագրած պայմանագրի չվավերացման հետեւանքով առաջացած բարդություններից խուսափելու լավագույն ելքը մեխանիզմն առավել խելամիտ դարձնելն է: Մեր կարծիքով, նպատակահարմար է միջազգային պայմանագրերի նախնական պարտադիր վերահսկողությունն իրականացնել դրանց ստորագրմանը նախորդող փուլում: Բացի դրանից, նման գործերը սահմանադրական դատարանում քննության առարկա պետք է դառնան միայն գրավորության սկզբունքի հիման վրա:

Հարկ է նշել նաեւ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 55 հոդվածի 7-րդ կետի այն դրույթի շտկման անհրաժեշտության մասին, ըստ որի Հանրապետության Նախագահին իրավասություն է տրվում ստորագրել Ազգային ժողովի վավերացրած միջազգային պայմանագրերը: Սա այն դեպքն է, երբ ասում են՝ մեկնաբանություններն ավելորդ են:

Վեցերորդ՝ Հայաստանում սահմանադրական վերահսկողության սահմանադրական եւ օրենսդրական կարգավորման լուրջ թերություններից է նաեւ այն, որ թերի են սահմանված սահմանադրական դատավարության կանոնները: Սովորաբար սա կամ արվում է օրենքով, կամ այդ իրավասությունը տրվում է դատարանին: Վերջինս ավելի տարածված ձեւ է: Հայաստանի պարագայում դատարանը նման իրավասություն չունի, օրենքն այն հստակ չի կարգավորում: Ավելին, դատարանը հաճախ արհեստականորեն դրվում է այնպիսի կապանքների մեջ, որ միստն անգամ հետաձգել չի կարող: Այստեղ նույնպես եզակի օրինակներից ենք: Միջազգային փորձը, ընդհակառակը, վկայում է այն մասին, որ ընդարձակվում է նմանօրինակ հարցերի լուծման գործում դատարանների ինքնուրույնությունը: Սահմանադրական դատարաններին ընդհուպ իրավունք է վերապահվում նաեւ օրենքով նախատեսված որոշակի հանգամանքներում վերանայելու իրենց որոշումները, կամ ընդունել միջանկյալ որոշումներ:

Չմտնելով լրացուցիչ մանրամասների մեջ, հարկ է ընդգծել, որ, բացի վերոհիշյալներից, Հայաստանում սահմանադրական վերահսկողության համակարգի հետագա կատարելագործումը պետք է ընթանա նաեւ հետեւյալ ուղղություններով.

ա) օրենքի սահմանադրականության հարցով սահմանադրական դատարան դիմող սուբյեկտների զգալի ընդլայնում: Ժամանակի ընթացքում այդ ցանկը պետք է համալրեն Ազգային ժողովի

նախագահը, պատգամավորների առնվազն 1/5-ը կամ յուրաքանչյուր խմբակցություն, վարչապետը, վճռաբեկ դատարանի նախագահը, գլխավոր դատախազը, ընդհանուր իրավասության դատարանները, ֆիզիկական անձինք, տեղական ինքնակառավարման մարմինները, եկեղեցին (բնական է, որ օրենքով կհստակեցվեն յուրաքանչյուր դիմող սուբյեկտի իրավասության շրջանակները եւ այն իրավական ակտերը, որոնց վերաբերյալ այս կամ այն սուբյեկտը կարող է դիմել սահմանադրական դատարան),

բ) սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտ հանդիսացող նորմատիվ ակտերի ցանկի ճշգրտում (վարչապետի, տեղական ինքնակառավարման մարմինների որոշումների ներառում եւ Ազգային ժողովի ներքին աշխատակարգին վերաբերող որոշումների դուրսբերում այս ոլորտից): Միջազգային պրակտիկան վկայում է, որ կառավարման համակարգի արդյունավետությունն զգալի չափով բարձրանում է, երբ սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտ են դառնում գործադիր իշխանության բոլոր մարմինների նորմատիվ ակտերը:

գ) քաղաքացիներին սահմանադրական դատարան դիմելու հնարավորության ընձեռում՝ Սահմանադրության երկրորդ գլխում ամրագրված մարդու եւ քաղաքացու իրավունքներին ու ազատություններին առնչվող նորմատիվ ակտերի սահմանադրականության հարցերով: Բնականաբար, տվյալ պարագայում քաղաքացին պետք է ամբողջությամբ օգտագործած լինի ընդհանուր իրավասության դատարանների ընձեռած հնարավորությունները, այսինքն՝ պետք է գործի անհրաժեշտ ու բավարար գտիչների համակարգ,

դ) մի շարք օրենքների (հատկապես , Ազգային ժողովի աշխատանքը կանոնակարգող եւ այլն) նախնական պարտադիր վերահսկողության ապահովում՝ մինչեւ Հանրապետության Նախագահի կողմից դրանց ստորագրումը եւ հրապարակումը (սա նաեւ խորհրդարանական փոքրամասնությունների շահերի պաշտպանության երաշխիք է եւ ընդունված է մի շարք երկրներում),

ե) «Սահմանադրական դատարանի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի փոփոխությունների եւ սահմանադրական դատավարության մասին կանոնակարգի ընդունում:

Եվրոպական երկրների փորձը վկայում է նաեւ, որ շատ երկրներում համանման խնդիրները լուծվել են տարիների ընթացքում, աստիճանաբար, քայլ առ քայլ բարեփոխելով սահմանադրական վերահսկողության ամբողջ համակարգը: Այս առումով հատկապես հատկանշական է Ֆրանսիայի եւ Գերմանիայի փորձը: Առաջինում համանման խնդիրները լուծվեցին սահմանադրական խորհուրդն ստեղծելուց հետո շուրջ 15 տարիների ընթացքում, իսկ Գերմանիայում կազմավորման եւ ամբողջականացման այդ փուլը տեւեց մոտ 18 տարի: Սակայն մեծ վտանգ է պարունակում նաեւ հապաղումը, քանի որ բավարար հիմքերի վրա չի դրվում հասարակական իմունոհամակարգը, եւ նշված թերությունների հետեւանքով առաջացած բացասական երեւույթները կսկսեն արմատակալել, մտնել իռացիոնալ վերարտադրության փուլ, վերածվել մետաստազի, որի հաղթահարումն անասելի դժվար կլինի:

1. Արտակ Մովսիսյան. «Հնագույն պետությունը Հայաստանում», Երեւան, 1992, էջ 53:
2. Խաչիկ Սամուելյան. «Հին հայ իրավունքի պատմություն», հատոր 1, Երեւան, 1939, էջ 26:
3. Խաչիկ Սամուելյան. «Հին հայ իրավունքի պատմություն», հատոր 1, Երեւան, 1939, էջ 34-35:
4. Չափազանց հետաքրքիր է, որ, բացի Շահապիվանի ժողովի կանոնախմբից, հայ միջնադարյան մյուս կանոնախմբերը, որպես կանոն, մարմնական պատիժներ չեն նախատեսում (տես. «Կանոնագիրք Հայոց». Վազգեն Հակոբյան, 1964թ. Գիրք Ա, էջ XI): Կանոնագրքում պատիժը գերազա նցապես կապվում է ապաշխարության կրոնական գաղափարի հետ (սա, ըստ էության, Նարեկյան փիլիսոփայություն է եւ, առավելապես, ոչ միայն քրիստոնեական, այլեւ ազգային բնութագրիչ): Հայ միջնադարյան կանոնակարգային գլխավոր սկզբունքն է եղել խրատի, բարոյական դատապարտման եւ կամ ապաշխարության միջոցով կանխել մարդկանց համակեցության կանոնների հնարավոր խախտումները: Դրան հակառակ, դատաստանագրքերում ապաշխարության պահը նվազ նշանակություն ունի: Այստեղ հանդես է գալիս քրեական պատասխանատվության եւ պատժի հարցը՝ այս տերմինների արդի ըմբռնմամբ (նույն տեղում՝ էջ VII):
5. Չպետք է կարծել, թե 1988-1991 թվականներին ԽՍՀՄ հավանական ու հնարավոր փլուզումը կանխատեսելի չէր: Շատերի կողմից նման միտումները նկատվել էին դեռեւս ավելի վաղ, կամ դրան էին հանգել տրամաբանական հետեւությանը: Հայաստանում շատերի համար արդեն իսկ 1989թ. կեսերից միարժեք պարզ էր, որ փլուզումն անխուսափելի է դառնում: Անկախ դրանից, 1990 թվականի օգոստոսի 23-ի Հռչակագրով Հայաստանն ազդարարեց անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբը, որը ենթադրում էր նաեւ նախապատրաստական տեւական աշխատանք: Սակայն որեւէ հանրապետություն, առանձին վերցրած, եական քիչ բան կարող էր անել: Իրադարձությունները թե ԽՍՀՄ-ում եւ թե Արեւելյան Եվրոպայում դուրս էին եկել կառավարելի հունից, թելադրում էին իրենց տրամաբանությունը եւ ընթացան փլուզման ճանապարհով:
6. Անհրաժեշտ է հատկապես նշել 1990-1991 թվականներին Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունված մի շարք օրենքներն ու որոշումները, որոնք թե քաղաքական եւ թե տնտեսական կյանքի արմատական վերափոխումների գործում կողմնորոշիչ ու հիմնարար նշանակություն ունեցան:
7. Մասնավորապես, տես. «Սահմանադրական վերահսկողությունը եւ ժողովրդավարական գործընթացները նորանկախ երկրներում»: Միջազգային սեմինարի նյութերի ժողովածու, Երեւան, 16-18 հոկտեմբերի 1996թ., էջ 41-47:
8. John E. Nowak, Ronald D. Rotunda, **Constitutional Law**, Fifth edition. West Publishing Co. 1995, էջ 4:
9. Այդ մասին մանրամասն տես.Sylvia Snowiss, **Judicial Review and the Law of the Constitution**. Yale University Press, 1990, էջ 108-174:
10. Մասնավորապես, տես. Защита основных прав Конституционным судом. Европейская Комиссия за демократию через право. Издание Совета Европы, 1995, էջեր 40-41:
11. Հետաքրքիր է նաեւ Իսպանիայի օրինակը, որտեղ 1980թ. հուլիսի 15-ից մինչեւ 1994թ. դեկտեմբերի 31-ը սահմանադրական դատարանում գրանցվել է 29814 գործ, որից 28106-ը կամ 94,3 տոկոսը եղել են անհատական դիմումների հիման վրա (տես. Защита основных прав Конституционным судом. Европейская Комиссия за демократию через право. Издание Совета Европы, 1995, із 5):
12. ШілЭйнбсіе»л, п»л. Защита основных прав Конституционным судом. Европейская Комиссия за демократию через право. Издание Совета Европы, 1995, էջ՝ 52-54:
13. Ств. Юридический вестник, 1997, թիվ 1, էջ 4:
14. Թերեւս պատահական չէ, որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո առաջինները Իտալիան (1948թ.) ու Գերմանիան (1949թ.) էին, որ նոր Սահմանադրությամբ հաստատագրեցին սահմանադրական վերահսկողության մասնագիտացված ինստիտուտների՝ դատարանների, ստեղծման հանգամանքը:
15. Ор. Шульженко Ю. А. Конституционный контроль в России. М. 1995, էջ 15-16:
16. Մասնավորապես, տես, Боботов С. В. Конституционная юстиция. М. 1994, էջ 64:
17. Օրինակ, Գերմանիայում Դաշնային սահմանադրական դատարան մուտք եղած միջին տարեկան հինգ հազար բողոքների 98 տոկոսը գտվում է եւ միայն 2 տոկոսն է լուրջ սահմանադրականության խնդիր պարունակում (տես. Общая теория прав человека. М., Норма, 1996, էջ 339):
18. Ств. КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО : ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКОЕ ОБОЗРЕНИЕ, 1996, համար 2, էջ 2:
19. Ств. Экономика и жизнь, 1997, թիվ 9, էջ 17:
20. Այդ խնդիրն է ամբողջությամբ նվիրված Ջոյլ Հալմանի Конституции и экономическая реформа в переходный период: վերտառությամբ ուշադրության արժանի հոդվածը՝ տպագրված КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО: ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКОЕ ОБОЗРЕНИЕ ամսագրի 1996 թ. երկրորդ համարում:
21. Ств. «Սահմանադրական վերահսկողությունը եւ ժողովրդավարական գործընթացները նորանկախ երկրներում». Միջազգային սեմինարի նյութերի ժողովածու (Երեւան, 16-18 հոկտեմբերի 1996թ.), էջ 32: